Fig. 1. Kirken set fra syd. KdeFL fot. 1987. - *The church seen from the south.*

VENG KIRKE

HJELMSLEV HERRED

Kirken er viet *Den hellige Trefoldighed.* [1] Den første efterretning om stedet stammer fra midten af 1100rne og beretter, at kirken indgik i et benediktinerkloster, som af Valdemar den Stores »forgængere« var grundlagt og udstyret »med store og rige besiddelser ... til deres sjæles frelse«. [2] Klosteret omtales i anledning af, at det 1165 var lykkedes cistercienserordenen, der i de år var i fremmarch, at få sig stedet overdraget af kongen med godkendelse af den udvalgte biskop i Århus. Ifølge cistercienserne fremstilling af sagen var benediktinersamfundet i Veng på den tid i både åndeligt og timeligt forfald. [3]

De nye munke forblev ikke længe i Veng, men drog tre år senere videre og grundlagde Øm kloster (Tyrsting herred) efter et kortvarigt ophold på Kalvø i Skanderborg sø, hvor der ligeledes lå et ældre benediktinerkloster. Flytningen fra Veng synes at have været en økonomisk fordel for munkesamfundet, men antagelig har det været en medvirkende årsag, at en af klosterets oprindelige donatorer (eller en efterkommer) bestred deres ejendomsret og plagede dem med »genvordigheder og forfølgelser«. I hvert fald rapporteres om en uoverensstemmelse med en vis fru Margrete, som ønskede at grundlægge et nonneklo-

ster i Veng, og som fra kirken lod fjerne en forgyldt †messehagel (s. 3236) og andre prydelser.[4]

Efter at cistercienser munkene havde forladt Veng, forblev kirken i deres eje, hvilket bekræftedes 1217[5] og igen i 1260erne[6] i forbindelse med Øm klosters stridigheder med bisp Tyge i Århus. Fra denne tid og frem til reformationen må man betragte Venge (kloster) kirke som almindelig sognekirke i Øm klosters besiddelse. Med reformationens inddragelse af klostrene og deres gods overgik Venge kirke til kronen, hvor den forblev til 1690,[7] da kongen solgte den til Jørgen Christensen Skeel til Sostrup. Året efter[8] solgte denne kirken videre til borgmesteren i Århus, Mikkel Mikkelsen Malling, der 1693[9] afhændede den til sognepræsten Jacob Jensen Muller. Herefter er ejerhistorien identisk med Dover kirkes (s. 3149), og ligesom denne indlemmedes Veng i Skanderborg rytterdistrikt (1723). Ved salget af distriktets ejendomme 1767[10] erhvervedes Venge kirke af amtmanden i Skanderborg, senere geheimeråd Frederik Ludvig von Woyda (1697-1778), ejer af sognets hovedgård Sophiendal (jfr. inventaroversigt, s. 3226), der ligger umiddelbart vest for kirkegården. Kirken fulgte herefter denne gård, men på et tidspunkt udvidedes ejerskabet til alle sogneboerne, hvilket er dokumenteret 1832[11]. 1. januar 1911 overgik kirken til selveje.

Det er tidligst bevidnet 1573,[12] at sognet var *anneks* til Dover; denne ordning ophørte 1913, og 1967 gjordes Mesing til anneks til Veng.

43 *mønter* fra 1500rne, samlet i en skindpung, fandtes 1868[13] ved gravning af en grav på kirkegården.

S. Anne *kilde,* [14] der i dag er udtørret, lokaliseres omkring 100 m syd for kirkegården.

Vedrørende (beretning om) **altertæppe,* se. s. 3232.

UDFORSKNINGS- OG LITTERATUROVERSIGT

Jacob Kornerup er den første, der har offentliggjort en redegørelse for kirken i Veng: *Danske Mindesmærker* I, 5. hefte, 1864, s. 25-29 med tavlerne xiv-xvi. Heri skriver han, at det var den senere højskolemand Christoffer Bågø, der 1857, som student med en indberetning til Direktionen for de antiqvariske Mindesmærkers Bevaring, henledte opmærksomheden på det ejendommelige monument. Herefter besluttede J. J. A. Worsaae at lade bygningen undersøge nærmere. Allerede i sin indberetning og i den trykte opsats berørte Kornerup de kronologiske, typologiske og arkitekturhistoriske spørgsmål, der siden har behersket diskussionen om bygningen. Således bemærker han, at rullestaven peger mod Frankrig og England. I tråd med Kornerups afsnit om frådsten i artiklen om middelalderlige byggematerialer, i ÅrbOldkHist. 1870, s. 144-51, inddrog Jacob Helms kirken i sine studier over tuf- og frådstenskirker, der 1894 kronedes med oversigtsværket *Danske Tufstenskirker* (Veng, s. 112-14). Francis Beckett underkastede kirken en monografisk analyse i ÅrbOldkHist. 1918, s. 25-40, og placerede den i *Danmarks Kunst* I, 1924, s. 61-63. Han fremhævede, at »Kirkens Ydre er enestaaende i Danmark« og blandt alle vore »romanske Kirker bærer (den) stærkest vidnesbyrd om engelsk Indflydelse«.

I de samme år udgav Mogens Clemmensen som første hefte i serien Ældre nordisk Architektur (*Venge Klosterkirke,* 1921) næsten alle de opmålinger, som Valdemar Koch 1890-91 havde udført under forberedelsen til den af H. B. Storck påtænkte, men i mellemtiden opgivne tilbageføring af kirken; Clemmensen ledsagede tegningerne med en kompetent bygningsbeskrivelse, der fremlagde hans egne og Kochs iagttagelser.

Vilhelm Lorenzen: De danske Klostres Bygningshistorie X: *De danske Benediktinerklostres Bygningshistorie* 1933, s. 99-110, gav en gennemgang af bygningen, hvor han, ligesom Vilhelm Wanscher nogle år før *(Architekturens Historie* II, 1929, s. 286-89) bl.a. henledte opmærksomheden på kirkens mål og proportioner. Wanscher fremhævede arkitektur i Normandiet som inspirationskilde. Ejler Haugsted: *Benediktinernes Kirke i Venge* (ÅrbÅrhSt. xxx, 1937, s. 165-95) understregede bygningens angelsaksiske herkomst, hvilket af Erik Lundberg: Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, Stockholm 1940, s. 204-05, formuleredes: Byggnaden år med säkerhet uppford af engelsmän. I kølvandet på denne tankegang dateredes kirken til de sidste årtier af 1000rne eller de første i 1100rne, mens Haugsted overvejede, om Svend Estridsen kunne være bygherren. Enligt stod Helms og efter ham Wanscher: *Danmarks Architektur* 1943, s. 15, der henlagde opførelsen til Valdemar den Stores tid.

Harald Langberg: *Danmarks Bygningskultur* I, 1955, s. 58 gav med fig. 49 et forslag til rekonstruktion af trappen i søndre sidebygning. Karin Kryger inddrog Veng i sin prisopgave ved Københavns universitet 1977: *Restaureringen af romanske kirker i Danmark 1843-o. 1900* (s. 63-65) og uddybede emnet i Hafnia vii, 1980, s. 74-89: *Die Restaurierung der Kirche zu Venge. Der Sieg einer Gemeinde über die Behörden.*

Det vil være fremgået, at kirken allerede i mellemkrigsårene havde vundet en plads i oversigtsværker; yderligere kunne anføres William Anderson: *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn.* Lund 1926, s. 106-107, der peger på træk fælles med Dalby og Væ. Fra de senere år skal nævnes: Armin Tuulse: *Romansk konst i Norden.* Stockholm 1968, s. 32; Aron Andersson m.fl.: *The Art of Scandinavia* II. London 1970, s. 32-33; Danmarks Arkitektur: *Kirkens huse* 1981, s. 19, hvor Hugo Johannsen afsluttede sin omtale af kirken: Det er Danmarks ældste bevarede klosterkirke, og dens karakteristiske form repræsenterer en

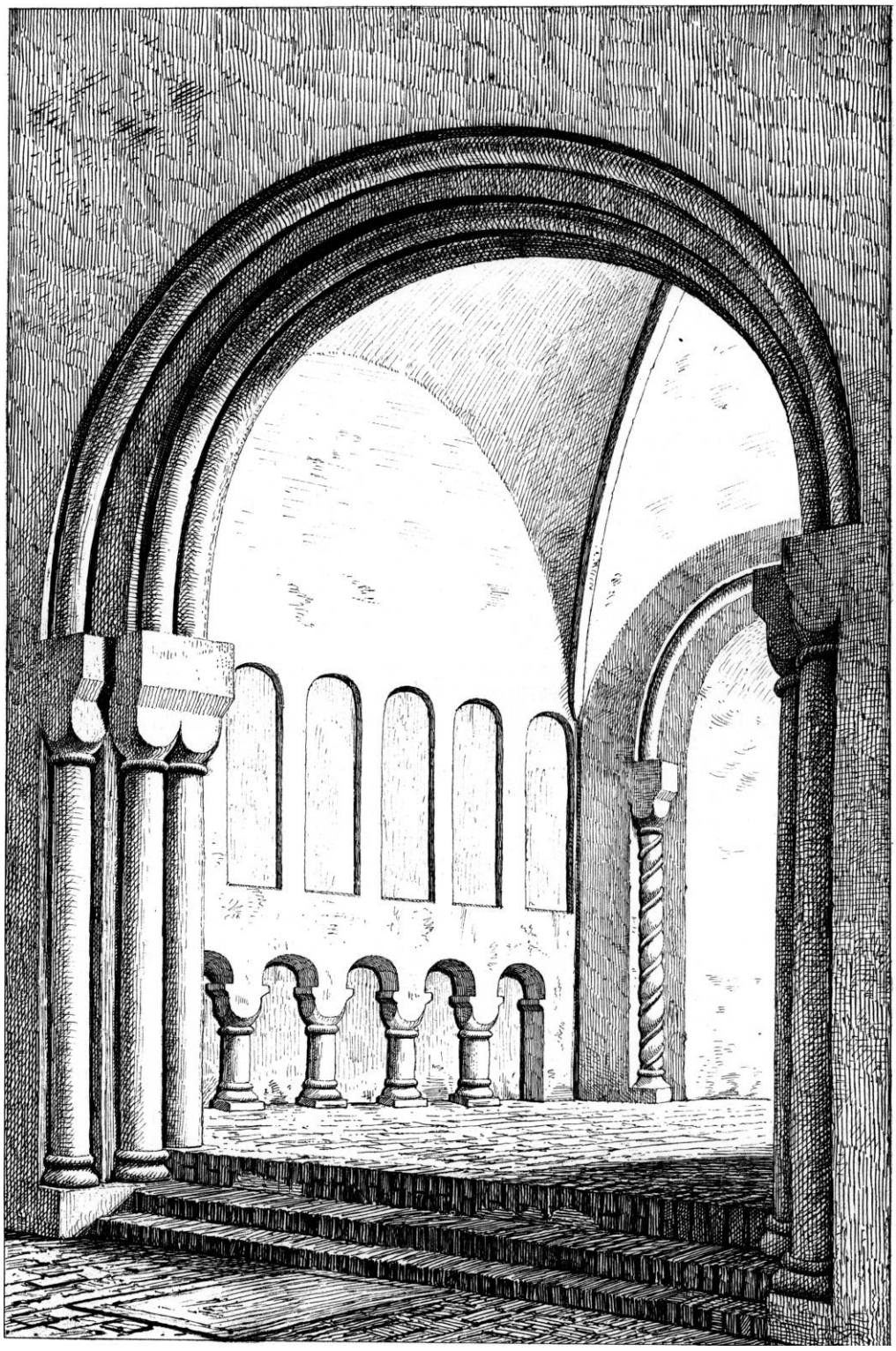

Fig. 2. Parti af koret. Jacob Kornerup 1861. NM2. - *The chancel.*

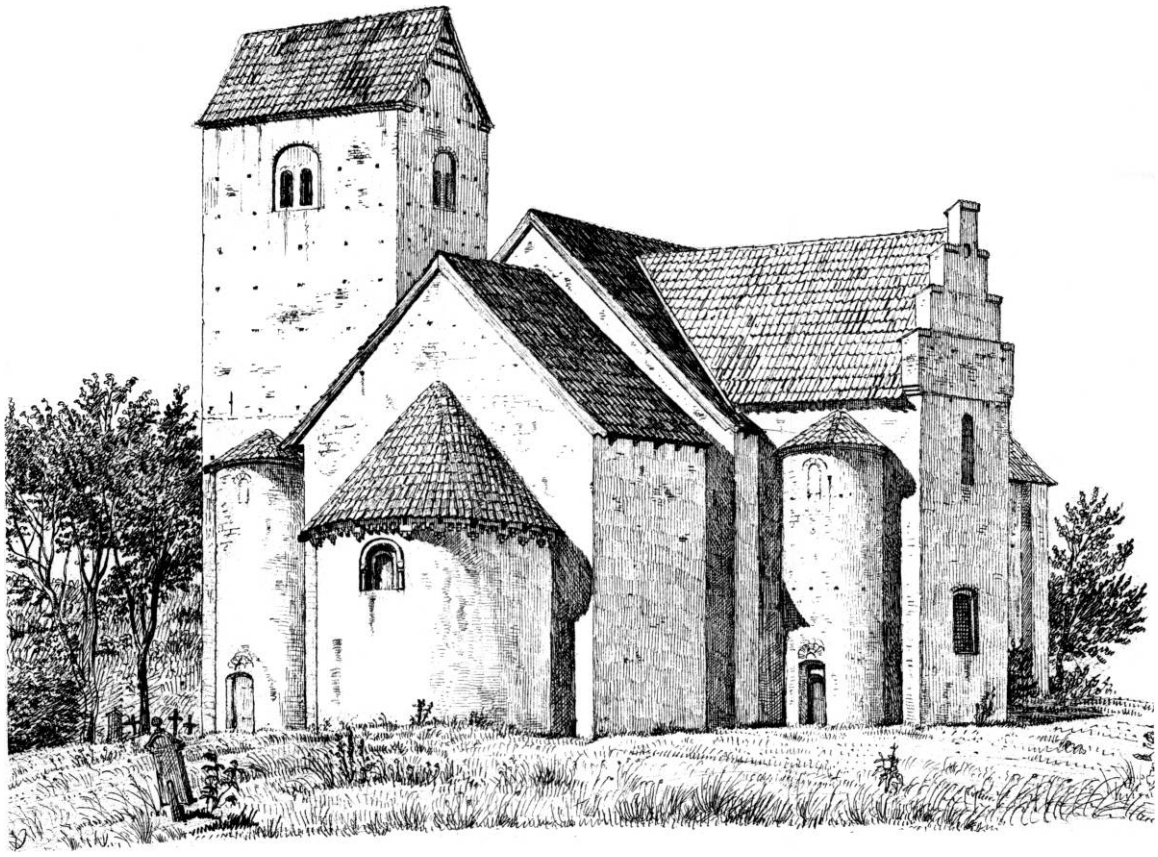

Fig. 3. Kirken set fra nordøst. Jacob Kornerup 1861. NM2. - *The church seen from the north-east.*

tidlig middelalderlig bygningstype, som intetsteds i Europa er så vel bevaret.

Den hidtil mest ambitiøse og indtrængende behandling af Venge kirke har form af et afsnit i Hubert Krins: *Die frühen Steinkirchen Dänemarks.* Dissertation Hamborg 1968, s. 73-84. Krins beskrev bygningen detaljeret og jævnførte den typologisk og på anden måde med europæisk arkitektur og dekoration i 1000tallet. Også Krins lagde vægt på de mange enkeltheder, der peger mod England, men understregede dels, at vort kendskab til periodens monumenter er begrænset, dels at der i Veng synes foretaget en blanding af motiver af ret forskellig herkomst.[15]

Kirken ligger i den østre udkant af det herlige, sine steder storslåede og på søer så rige landskab mellem Silkeborg og Skanderborg. Ved sit kuperede terræn, vekslende scenerier og vidtstrakte skove er dette område kendt og skattet. I alt det grønne knejser den lyse kirke på en forholdsvis lille bakkeknold, der med temmelig bratte sider skyder op i en sumpet dalbund. Jacob Helms (jfr. s. 3190) tvivlede »om, hvorvidt der overhovedet iblandt alle Danmarks Kirker er nogen, som ved Samvirkningen af dens egen Byggemaade og ualmindelig skøn Beliggenhed frembringer et mere malerisk Skue«. Bakken og kirken gør sig gældende selv i dette stortformede landskab, hvor kotetallene for de nærliggende skråninger angiver betydelige højder. Den omgivende lavning gennemstrømmes af Knudså, der kommer fra sognets søndre del og løber vestpå ud i Vengesø for at fortsætte over Ravnsø og Knudsø til Gudenåen.

Kirkebakkens fald er mildest på sydsiden, hvor adgangsvejen må være blevet anlagt, da man tog stedet i besiddelse. *Kirkegården* er *udvidet* 1919,[16] og det foregik netop ned ad den i århundredernes løb udjævnede sydskråning. I lavningen på denne side af kirkebakken, hvor

tidligere landsbyens småhuse var samlet (fig. 74), er der nu parkeringsplads. Vest for kirken, mellem denne og Vengesø, ligger hovedgården Sophiendal (fig. 74), der indtil 1768 hed Vengegård. Den nuværende hovedbygning er nyopført i 1870erne og udvidet 1884 med H. B. Storck som arkitekt (jfr. fig. 4).[17]

Kirkegården *hegnes* af stengærder, der siden den første omtale 1616[18] adskillige gange er blevet repareret og lagt op efter større og mindre nedskridninger. En generel omsætning fandt sted i 1850erne.[19] Terrænforholdene medfører, at digets yderside de fleste steder er udbygget som støttemur, og ovenpå vokser hæk af fjeldribs.

Indgange. Fra landevejen mellem Låsby og Skanderborg, der lokalt er identisk med landsbygaden, fører en statelig kastanieallé op til hovedadgangen i den vestre ende af kirkegårdens sydside. Porten er 1962, efter tegning af Aksel Skov og Aage Kristensen, udformet med galvaniserede jerntremmefløje mellem granitafdækkede, murede piller, der siden 1985 har været hvidkalkede. Desuden er der i nyeste tid i kirkegårdens østside etableret to adgange med jerntremmefløje. Den ene sidder sydligt i østsiden ved et redskabskur, der 1978 rejstes uden for hegnet efter tegning af Aage Kristensen og Jens Vilhelmsen. Den anden lidt nordligere. Desuden er der en låge i søndre dige ved parkeringspladsen.

Fig. 4. Sophiendal. Skitse af H. B. Storck (i byggesagen, LAVib.). - *The manor-house Sophiendal, neighbour of the church. Sketch of the new building c. 1870.*

Porten omtales første gang 1616[18] og må have stået omtrent på samme sted, som den nuværende; det har været en *muret †portal,* der i hvert fald 1725[19] synes at have været ret stor med to låger foruden indkørslen. Med henblik på en *†rist* gravedes 1616[18] et hul, der sattes med kampesten, mens ristens egetræ hentedes i Århus. Porthuset, fløjene og ristene er blevet repareret gentagne gange. Så sent som 1870 er en istandsættelse af ristene på tale, efter at synet nogle år tidligere havde fremsat ønske om en ny port.

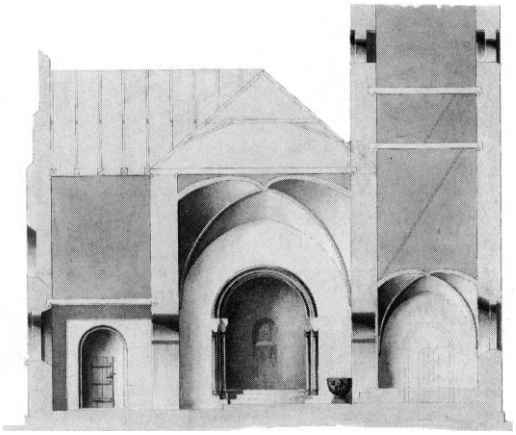

Fig. 5. Snit i skib og sidebygninger, set mod øst 1:300. C. O. Zeuthen 1863. NM2. - *Section through nave and annexes looking east.*

Måske indgik opførelsen af en port i nogle større, ikke specificerede arbejder ved kirkegårdsmuren 1874.[20]

I 1850erne foretog man en regule

gårdens vestre skel i forbindelse med opstilling af Elisabeth Rosenkrantz' »monument« (s. 3248), i hvilken sammenhæng der nævnes[21] en låge mellem kirkegården og Sophiendals have. Det murede, tøndehvælvede *gravrum* (ca. 3x10 m) i skrænten under vestdiget er vistnok i samme periode anlagt af gårdens ejer (jfr. s. 3248) og senest istandsat i 1980erne.

Ligkapellet på et tilkøbt areal inden for porten er opført samtidig med denne, udbygget, hvidkalket og forsynet med teglhængt sadeltag 1986. Forgængeren,[22] der lå i sydskellet omtrent på portens plads, var fra århundredets begyndelse. Graveren beretter, at han forskellige steder på

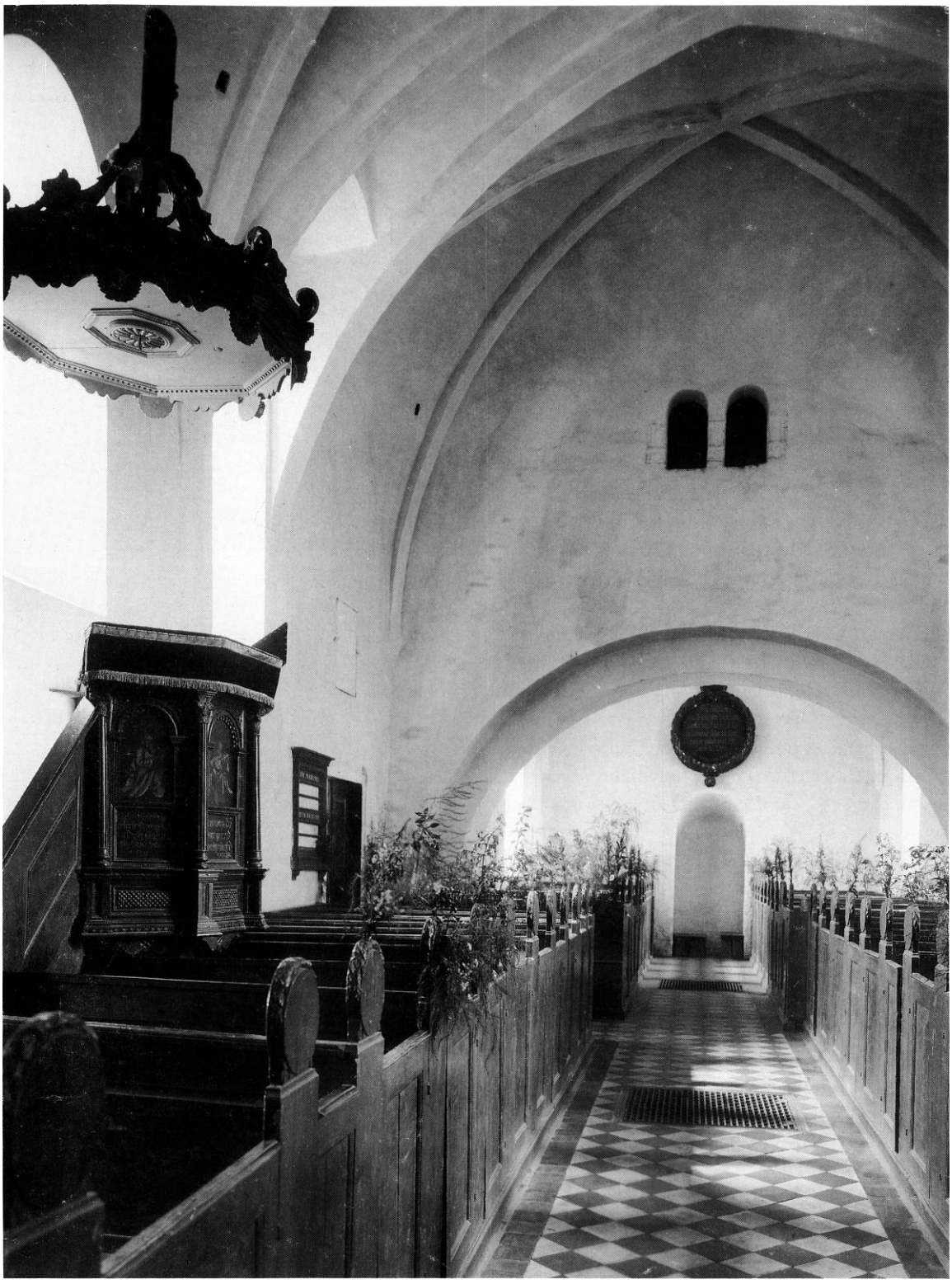

Fig. 6. Indre set mod vest. Kristian Hude fot. 1909. - *Interior to the west.*

kirkegården lejlighedsvis er stødt på rester af ikke nærmere oplyst murværk.[23]

Efter synets henstilling anlagdes 1852 bl.a. en tre alen bred gang omkring kirken, og nogle år senere ønskedes »et stykke fortov«.[19] 1989 er der pikstensbro ved bygningens østre afsnit.

Urnegrave nord for kirken er 1984 indrettet efter forslag af Carsten Lund, Viby.

BYGNING

Kirken er et af vore mest værdifulde mindesmærker fra den ældre middelalder og samtidig forunderligt velbevaret. Den oprindelige bygning, der må være rejst i ét stræk omkring år 1100 (jfr. s. 3213), består af kor med hvælvet apsis, et skib samt et vesttårn, hvoraf den nedre del og rester af en øvre etage er i behold. Til skibet knytter der sig to samtidige, symmetrisk næsten ens sidebygninger eller annekser, der begge har apsis og er i to etager. I senmiddelalderen er der i kor, skib, vestafsnit og i søndre sidebygnings nedre stokværk indbygget hvælv. I samme periode, utvivlsomt efter nedrivning af vesttårnets øvre del, er der oven på søndre sidebygning rejst et tårn. Våbenhuset er også senmiddelalderligt, men præget af en ombygning 1792. Orienteringen har en svag afvigelse mod nord.[24]

Materiale og teknik. På begge skibets sider og i mindre grad i vest iagttages *sylden,* der udgøres af temmelig store marksten og over store strækninger springer ikke mindre end 65 cm frem for facadeflugten. Der er i 1980erne konstateret mindst tre lag af marksten, som støder op til en fyld af gul undergrundssand. Langs skibets sider er i hvert fald de øverste sten udvalgte heller, henlagte med en jævnt plan side opad. På denne fundering er murene sat med en ca. 20 cm høj *skråkantsokkel,* der er gennemløbende og omfatter alle bygningens afsnit.

Såvidt det kan iagttages, er murværket overalt udført i fuld mur af *frådsten*[25], der her, ligesom ved en række af omegnens kirker, må være hentet i lokale forekomster.[26] Murtykkelsen er i skibet 103 cm, i kor og sidebygninger omkring 10 cm mindre og i vestre afsnit 140 cm (eksklusiv lisenerne/pilastrene, der på langsiderne springer 25-27 cm frem). Vestmurens tykkelse andrager 165 cm.

Frådstenen i murenes ydersider er med økse (jfr. fig. 9-14) omhyggeligt tildannet til kvadre i et format, der gennemgående er noget større end munkesten og adskillige steder har anselige dimensioner (jfr. fig. 20). Navnlig stenene i facadernes nederste skifte, der er ca. 50 cm højt, udmærker sig tillige ved betragtelige længder på op til 165 cm. Bl.a. den åbning, der sekundært er brudt i skibets østre taggavl, godtgør, at opmuringen er foregået lagvis, og at man har draget omsorg for, at den fine, lyse kalkmørtel har lagt sig tæt om stenene såvel i murkernen som i siderne. Allerede Kornerup imponeredes af de store blokke, »nogle endog paa 2 Alen«, og han fremhæver i sin beskrivelse, at »Muringen er meget omhyggelig«.

Murværkets stabilitet er yderligere søgt sikret ved en tilsyneladende systematisk indlæggelse af træbjælker. Disse sammenbindingshorisonter, der vel ikke er et usædvanligt fænomen i middelalderligt byggeri, ses i sidebygningerne at være indlagt i hvert stokværk. De fleste bjælker er nu forsvundet, men har efterladt sig tomme kanaler eller aftryk, der vidner om, at foranstaltningen udgjorde en del af byggefasen. Af fugthensyn har bjælkerne været lagt på trækul, og hvor bjælkerne i bygningens hjørner mødes (evt. med murremme), har de været samlet ved kæmninger (jfr. fig. 8).

Adskillige steder, bl.a. på skibets og vestafsnittets facader, registreres cirkulære huller (diameter 10-15 cm) efter byggestilladsets stikbomme. I nordre sidebygnings øvre etage ses gennemgående bomhuller. Et par steder findes en rest af rundstokken bevaret.

Alle hidtidige iagttagelser, senest i forbindelse med kirkens restaurering i 1980erne, tyder på, at den fra begyndelsen har været pudset både ude og inde. Større partier af oprindelig vægpuds (foruden et par yngre lag) er i behold i øvre stokværk af vestafsnittet (fig. 25) og nordre sidebygning (fig. 32).

Plan og proportion. I sin opbygning er kirken mere kompleks end sædvanligt her i landet. Som grundlag for den sammensatte komposi-

Fig. 7. Kirken set fra øst. H. A. Kjær fot. 1897. - *The church seen from the east.*

tion synes at ligge et system af kvadrater, der forlener den sammensatte helhed med den overskuelige klarhed, som kendetegner bygningen (fig. 75). Planens ret præcise afsætning og de forholdsvis simple, rumlige dispositioner må tages som et udtryk for, at der ved byggeriets begyndelse forelå en temmelig afklaret idé om kirkens udformning. Vel iagttages mindre skævheder, navnlig i vestafsnittet, men alt i alt beherskes bygningen i plan og opstalt af en professionel kompetence, der kan jævnføres med den håndværksmæssige dygtighed og omhu, der karakteriserer murerarbejdet.

Hovedapsis' indre bredde (337 cm) måler det halve af skibets kortvægge (674 cm). Den ene eller den anden af disse to, på det nærmeste forbundne størrelser, må anses for udgangspunkt for bygningens proportionering, og der kan ikke være tvivl om, at en række kvadrater med skibets indvendige bredde som sidelinie har udgjort rygraden ved disponering og placering af kompleksets komponenter. Videre observeres,

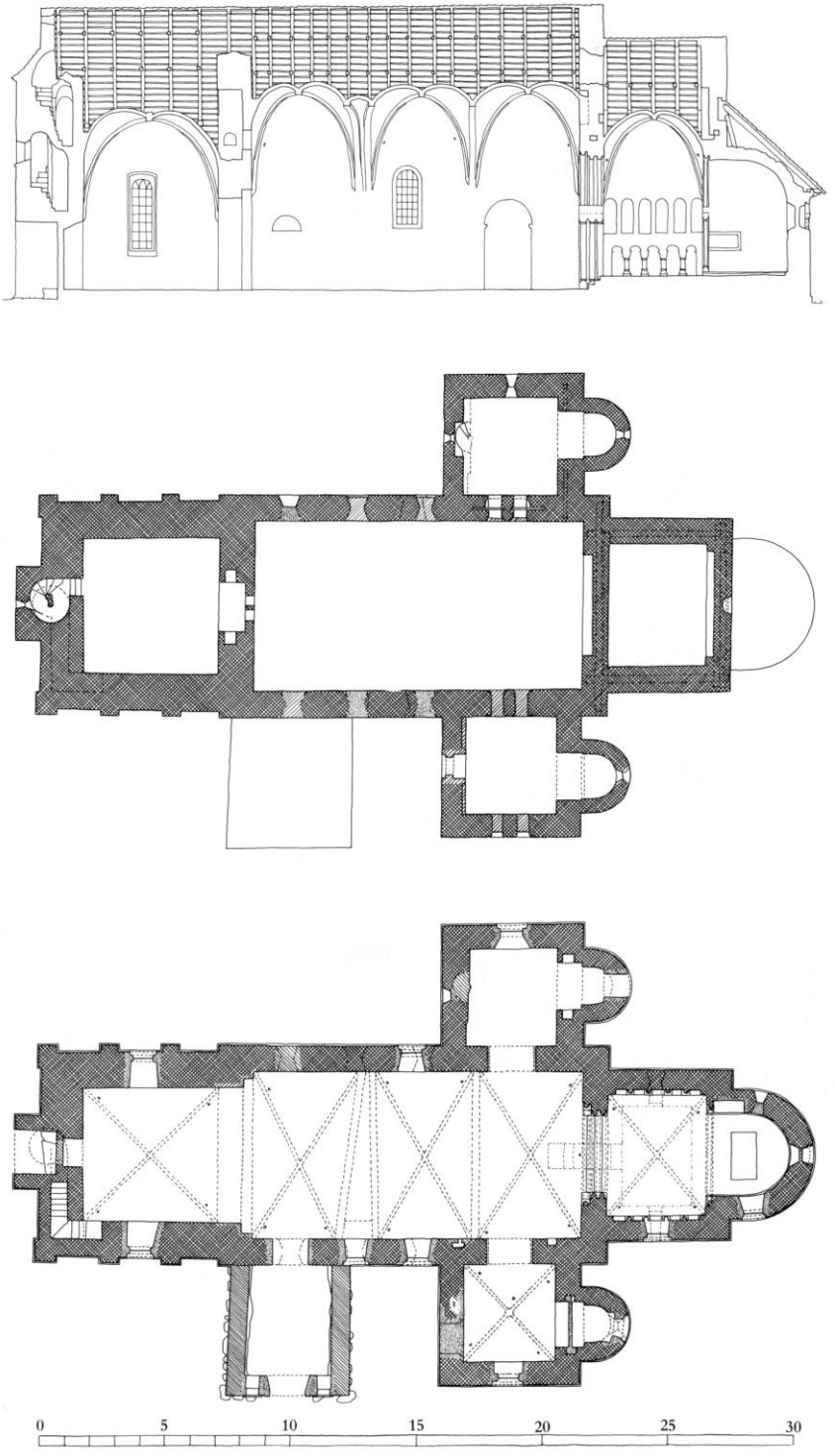

Fig. 8. Længdesnit og planer 1:300. Opmålt af Valdemar Koch 1890-91, tegnet af KdeFL 1989 med enkelte ændringer og suppleringer, bl.a. de spor efter forankringsbjælker, som i 1980erne er konstateret i koret (s. 3195). Bemærk, at skibets oprindelige vinduer er medtaget på begge planer. I koret er indtegnet gravkrypt med nedgang (s. 3247). - *Longitudinal section and plans. Note the original windows of the nave shown in both plans.*

at højden fra gulv til loft i skibet oprindelig har svaret til rumbredden. Også andre steder er benyttet den klassiske regel, at højden er den samme som bredden, hvilket ved kvadratiske rum er ensbetydende med en af geometriens grundlæggende figurer: terningen (jfr. fig. 76).

Bygningens formsprog præges af enkelhed både inde og ude. Så meget stærkere virker den *arkitektoniske dekoration,* der er koncentreret til kirkens helligste rum: kor og apsis. Begge de rundbuede åbninger, der vestfra fører ind til de to afsnit, er beriget og artikuleret med søjler, og korets langvægge smykkes desuden med blændinger i to rækker over hinanden. Apsidens væg og hvælv er glatte (jfr. dog vinduer og †kalkmalerier), men her er bygningen og dens funktion som alterhus fremhævet udvendigt ved en krongesims af rullestave og ved østvinduets flankerende søjler. De dekorative led og elementer beskrives nedenfor i forbindelse med vedkommende bygningsafsnit.

Den oprindelige kirke gennemgås på sædvanlig måde fra øst til vest, idet de enkelte afsnit beskrives hvert for sig, følgende det mønster, der er lagt for Danmarks Kirker. Til sidst omtales de to sidebygninger. Til beskrivelsen slutter sig rekonstruktionstegningerne fig. 76.

Hovedapsis, hvis centrum ligger en god meter uden for korets østmur, har som følge heraf en betydelig størrelse og markerer sig på bygningens opdelte østside som kirkens tyngdepunkt. Bygningens højde, der udvendig kan forekomme lovlig ringe, er betinget af det halvrunde, hvælvede rums fine relation til koret.

Under tagskægget løber en 24 cm høj gesims af rundstave, en såkaldt *rullefrise,* der med regelmæssige mellemrum afbrydes af rektangulære, fremspringende felter, til hvis underside frisen er forskudt (fig. 15). På forsiden af disse plader er placeret egetræskonsoller, der tilsyneladende bærer sugfjælene, men faktisk er fæstnet til disse.[27] Kun i øst er afstanden mellem konsolpladerne øget i et samspil med vinduet nedenfor. Ved sin størrelse og ved sin indramning med flankerende trekvartsøjler og en svær, glat vulst, der krummer sig med åbningens rundbuede overside, er dette *vindue* bemærkelsesværdigt. Søjleskafterne er beriget med en snoet rundstav, hvorved vinduet i apsidens midte fremhæves som kirkens fornemste. I facaden er bredden 104 cm, og den oprindelige højde har været 146 cm, men bunden i den smigede, nu blændede åbning, der til begge sider står som niche (den indre er 95 cm bred), er dækket af nyere murværk. Søjlebaserne er tredelte: Plint, hulstav og vulst; kapitælerne sløres af hvidtekalk, men er nærmest terningformede over skaftets kraftige topvulst.

Apsis har desuden haft to cirkulære lysglugger, hvoraf den i sydsiden er opslugt af det store vindue. Den anden, hvis ydre diameter er 58 cm, er bevaret, omend tilmuret. Ved facadeistandsættelsen 1980 iagttoges den dobbeltsmigede åbning med trækarmen på plads.

Apsis er sammen med koret det eneste rumafsnit i kirken, der er forsynet med skråkantsokkel; dennes højde over det nuværende gulv i rundingen er 19-23 cm. Gulvet har fra først af været hævet (mindst) et trin over det i koret. Som nævnt er væggen glat og løber uden vederlagsmarkering over i det samtidige, af radiærtstillede frådstenskvadre opmurede kvartkuglehvælv. Tagtømmeret, der senest er gennemgribende fornyet 1981, er kun lidt hævet over hvælvets ujævne overside. Bag kegletagets top røber en nu tom fordybning i korets østgavl, at her har eksisteret en svær, formentlig halvcylindrisk, ca. 90 cm høj træklods, der var indsat un-

Fig. 9-14. Murværk (s. 3195). m.v. 9. Udsnit af søndre sidebygnings apsis i øvre stokværk. JJF fot. 1986. 10. Udsnit af murværk i vestafsnittets trappe, ved nedre del af det øverst bevarede parti (s. 3204). Poul Pedersen fot. 1982. 11. Udsnit af korets taggavl, vestsiden. KdeFL fot. 1988. 12. Udsnit af vestvæggen i vestafsnittets øvre stokværk. Indgang fra trappen t.v. KdeFL fot. 1988. 13. Udsnit af skibets østre taggavl, vestsiden. KdeFL fot. 1988. 14. Udsnit af skibets østre taggavl, østsiden med aftryk af spærfag (s. 3222). KdeFL fot. 1988. - *Examples of the masonry in various parts of the fabric: Upper storey of the apse in the southern annex. West stair. East gable of the chancel. Upper storey in the west end, west wall. Gable between the nave and the chancel: east and west faces.*

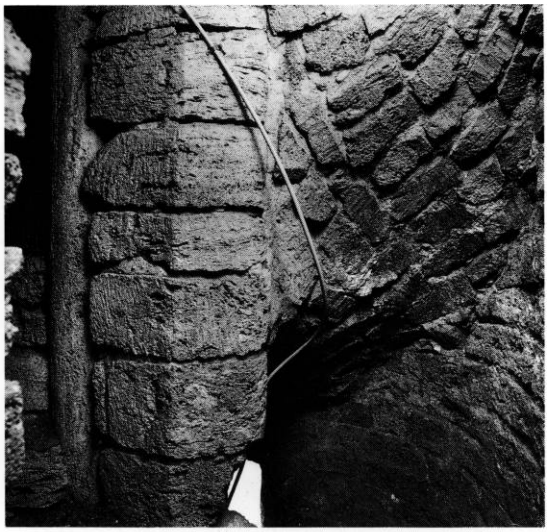

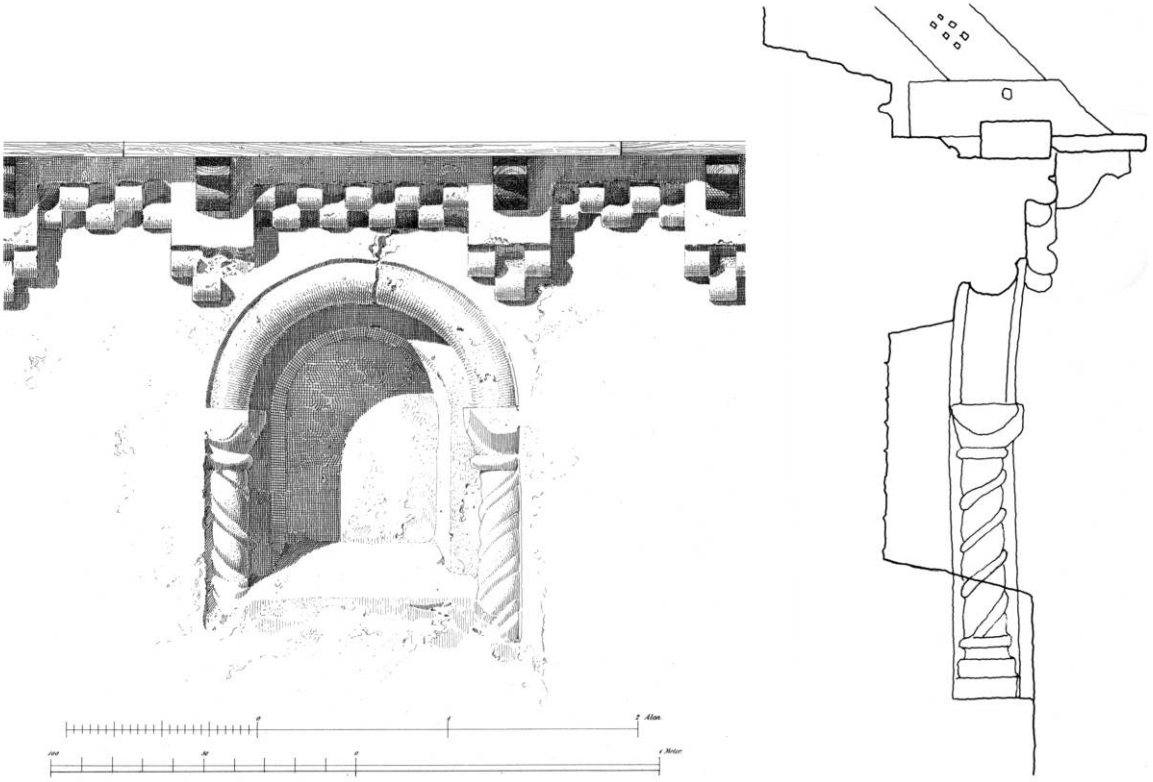

Fig. 15. Østvinduet i apsis 1:25 (s. 3198). Udfoldet opstalt efter Valdemar Koch 1890-91 og snit efter Bue Beck 1980. - *East window in the apse.*

der opmuringen og holdt fast ved en fals bag facadekvadrene. I den halvsøjleformede klods' udadvendende, flade side må apsidens spær oprindelig have løbet sammen.

Den falsede apsisbue er beriget på en måde, der svarer til østvinduets udvendige indramning og atter er beslægtet med korbuens dekoration. Det par af trekvartsøjler (diameter 18-19 cm, søndre søjle er monolit[28]), der bærer vulsten i rundbuens fals, er her ved indgangen til selve alterstedet fremhævet ved skafternes snoning. Oprindeligt har baserne nok svaret til dem ved østvinduet, men formerne er i tidens løb udviskede ved slid og kalkning. På hvert af de lidt amorfe terningkapitæler er stillet en ca. 25 cm høj, kasseformet abakus, der kun har fremspring i buen (jfr. desuden †kalkmalerier).

Korets prunkløse ydre (murkrone, jfr. s. 3201) har i hver side blot indeholdt et rundbuet og dobbeltsmiget vindue. Det søndre er opslugt af det eksisterende, store vindue, der også har afstedkommet ødelæggelse af væggens to midterste blændinger (jfr. s. 3222); det i nordsiden er derimod bevaret i tilmuret skikkelse. Åbningen her er udvendig 75 cm bred og 125 cm høj, men indvendig, hvor vinduet sidder midt på væggen, er bundsmigen mere skrå, hvorfor højden andrager 140 cm. Over skråkantsoklen, der i dag skjules af det hævede gulv[29] (jfr. s. 3202), er langvæggene, som ovenfor nævnt, artikuleret med blændinger i to etager (fig. 18). Nederst er i hver side udsparet fem, 19-20 cm dybe, rundbuede nicher, der adskilles ved søjler, hvis skafter er næsten fri af bagvæggen. Søjlerne er knap en meter høje inklusive den profilerede base og et kapitæl af terningtype. Den skråt affasede abakus findes kun på siderne, således at fronten er flad. Oven over disse nicher løber et bånd på seks, 44-48 cm brede, 143 cm høje, rundbuede, kun fire cm dybe blændinger, der i modsætning til arkaderækken nedenfor spænder hele væggen ud. Dette forhold og forskellen i nichernes an-

tal, hvorved der i midten forneden placeres en niche og foroven en pilaster, er bemærkelsesværdigt. Hele kompositionen, indbefattende vinduet øverst, har givet anledning til en sammenligning med den kanoniske, romanske højkirkevæg.[30]

Den falsede korbue, hvis bredde mellem vangerne er 361 cm, er i hver side smykket med tre trekvartsøjler (diameter 25-26 cm; samlede højde 310 cm), den ene i falsen nærmest skibet, de to andre foran åbningens vanger. På søjlernes højbenede kapitæler, der svarer til dem i apsisbuen, hviler tre trekvartvulster, der i fortsættelse af søjlerne følger arkadens rundbue. Koråbningens arkitektoniske dekoration og i ikke mindre grad hele korrummets, der savner paralleller her i landet (jfr. s. 3214), har fået karakter og været yderligere artikuleret med farver på alle led (jfr. †kalkmalerier, s. 3224).

Skibet præges ude og inde af stor enkelhed. Facadeundersøgelser i 1980erne har bekræftet, at de øverste skifter er ommuret i munkesten, hvilket formentlig er sket i forbindelse med

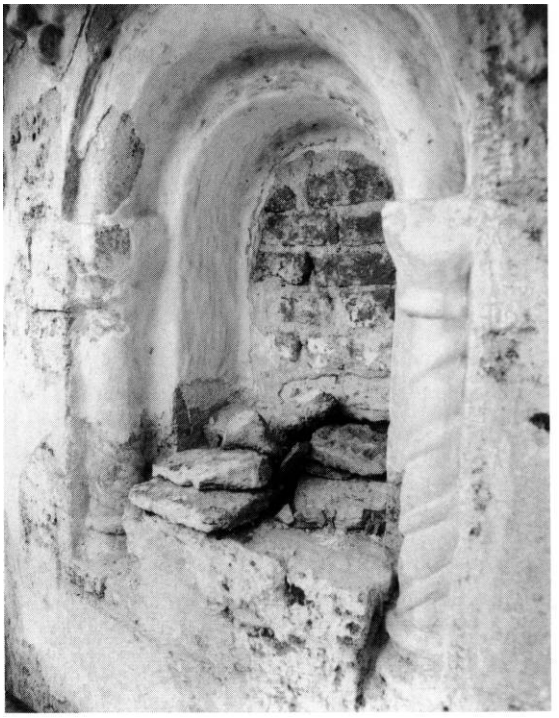

Fig. 16. Østvinduet i apsis. Jens Vellev fot. 1980. - *East window in the apse.*

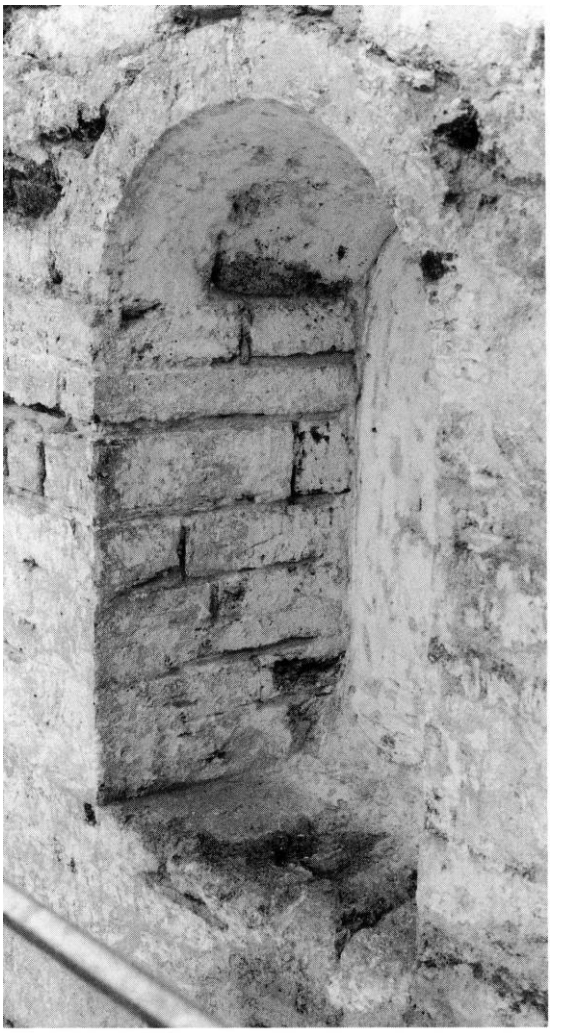

Fig. 17. Vinduet på korets nordside. Aage Kristensen og Jens Vilhelmsens tegnestue fot. 1980. - *The window on the north side of the chancel.*

overhvælvningen, men i hvert fald har fjernet et hvert spor af en eventuel gesims (jfr. s. 3216). Hver langmur indeholder foruden den nedennævnte gennemgang til respektive sidebygning en *portal,* der er placeret ret vestligt. Begge disse døråbninger er bevaret, den søndre i brug, men omdannet. Den nordre er tilmuret, så kun åbningens omrids skimtes på begge sider. Udvendig er den 101 cm bred og 240 cm høj fra soklens overkant til den vandrette overside. Over dørhullet er en halvcirkulær, 120 cm bred og 6-8 cm dyb blænding. Et lignende tympanonfelt, dannet med et stik af 25 cm høje kilesten, ses ind-

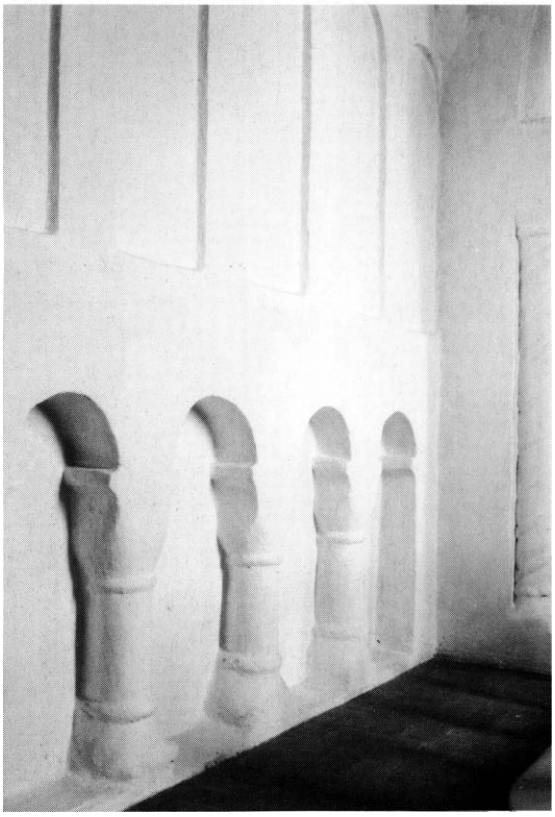

Fig. 18. Udsnit af korets nordvæg, set fra vest. Aage Kristensen og Jens Vilhelmsens tegnestue fot. 1980. - *Section of the north wall in the chancel, seen from the west.*

vendigt og ligeledes over søndre portal på begge murens sider.

Oprindelig har der i hver langmur mellem sidebygningen og vestpartiet været tre, ret højt placerede *vinduer,* hvoraf nu ingen er i brug. Imidlertid er der bevaret levn af alle åbningerne, således at deres antal og placering er sikker nok. Bevaringstilstanden er bedst på nordsiden, hvor to er fuldstændigt i behold. De rundbuede åbninger, der er muret med 17-20 cm høje stik, har temmelig stejle smige og er udvendig omkring 140 cm høje og 90 cm brede; lysningsmålene er ca. 100x50 cm. I det ene vindue er ved undersøgelse 1891 iagttaget rester af egetræsrammen, der har haft tværsprosse og i ydersiden været falset til anslag for glasset.[31] Rammens fem dele synes at have været samlet med trænagler, og dens riller i murværket er 1984 målt fire cm brede og fem cm dybe.

I det *indre,* hvor det oprindelige gulv har ligget lavere end det nuværende,[29] har der været træloft med brædder påsømmet bjælkernes underside. I sydvæggen, nær triumfmuren, er en *niche* (svarende til dem i sidebygningerne); en lignende i nordvæggen er antagelig tilmuret.

Vestafsnittets svære mure og trappen i gavlen er blandt de omstændigheder, som godtgør, at man her står over for nedre del af et oprindeligt *tårn.* Intet begrunder en formodning om, at dette tårn ikke har været fuldført. Tårnet er blevet reduceret i højden på et eller andet tidspunkt, senest vel ved opførelsen af det nuværende, og antagelig hænger ændringen sammen med kirkens overhvælvning (jfr. s. 3216). Herefter blev vestafsnittet afdækket med et tag i fortsættelse af og i sammenhæng med skibets.

Tårnunderdelens sidemure er rykket tilbage for skibets langfacader, således at det kvadratiske tårnrum er smallere end skibet (bredde 544 cm). Samtidig er vestafsnittet udvendig leddelt og beriget med pilastre, der springer 25-27 cm frem, hvorved deres frontsider i nord og syd er bragt i flugt med skibet. Den vestligste pilaster på hver side går om hjørnet og må i sin tid kompositionelt have indgået i vestgavlens bemærkelsesværdige udformning. Her er i midten placeret et 290 cm bredt *trappehus,* der springer 100 cm frem for muren og forneden indeholder en tøndehvælvet, 175 cm bred passage ind til den i dag (med munkesten) tilmurede vestportal. Omtrent i niveau med den nuværende tagfod skifter det rektangulære trappefremspring grundform og bliver halvcirkulært.

Ligesom den øverste del af hver langside (jfr. ovenfor) er trappehusets top samt spidsen og skråsiderne af kirkens vestgavl ommuret med munkesten. Ingen steder findes der levn eller spor, der kan oplyse om, på hvilken måde pilastrene og gavlen oprindelig har været udformet, endsige afsluttet foroven. Man konstaterer blot, at etageadskillelsen mellem tårnrummet og rummet ovenover ikke har givet sig til kende på facaderne.

Tårnrummet åbner sig mod skibet med en rundbuet, på østsiden falset arkade, der spænder ud i hele rummets bredde. Buens murværk er

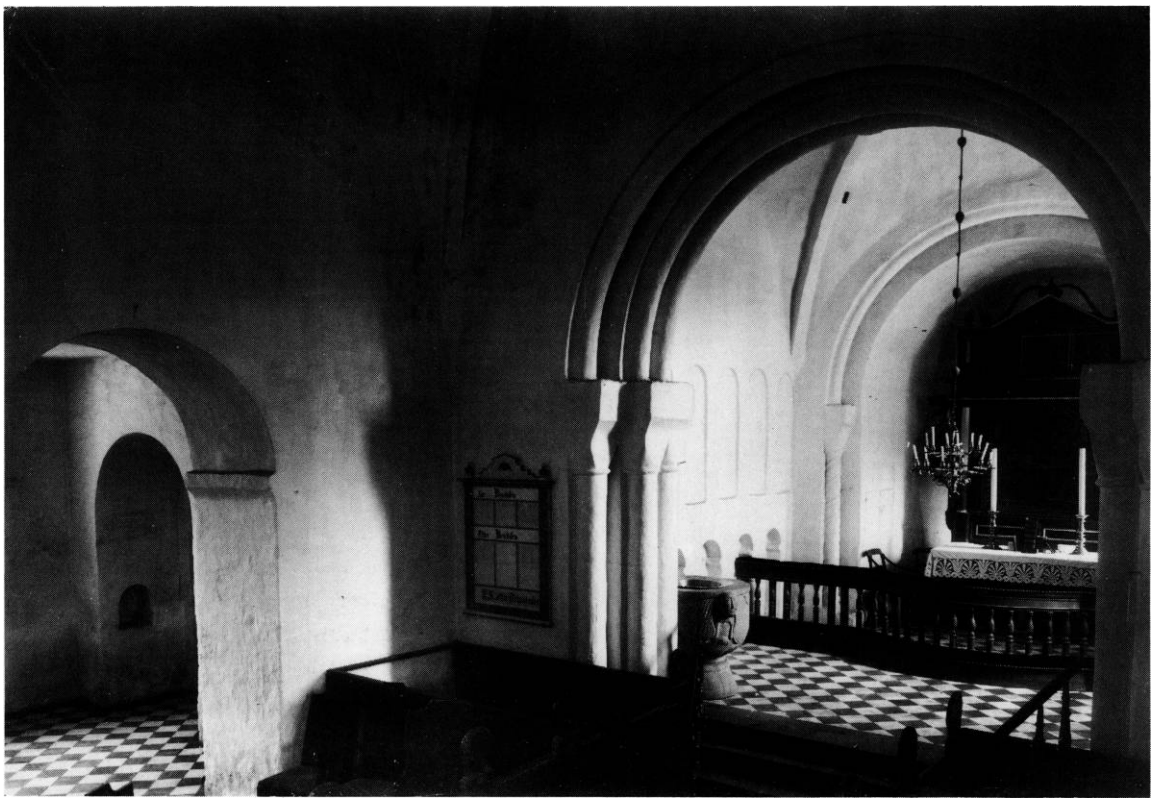

Fig. 19. Udsnit af kirkens indre med nordre sidebygning til venstre og koret til højre. Kristian Hude fot. 1909. - *Interior to the north-east. The northern annex on the left, the chancel on the right.*

ikke undersøgt nærmere, hvorfor det ikke er muligt at afgøre, om åbningens nuværende form er den oprindelige.[32] Adskillige statiske og æstetiske forhold giver imidlertid anledning til en formodning om, at forbindelsen mellem tårnrum og skib tidligere har bestået af en eller flere, mindre åbninger. Den nuværende bue spiller storartet sammen med hvælvene, hvorfor den antagelse ligger nær, at buen, efter tårnets delvise sløjfning, er etableret i et ønske om at knytte tårnrum og skib sammen og derved øge, hvad man i dag ville kalde menighedens areal. Med andre ord betød foranstaltningen, at tårnrummet blev inddraget som en slags vestforlængelse (jfr. s. 3216). Det oprindelige tårnrum kan på grund af indgangen i vest karakteriseres som kirkens forhal. Rummets højde til det oprindelige træloft har kun været lidt mindre end siderne i grundplanens kvadrat.

Den enkle, rundbuede *vestportal* sidder udvendigt, som før nævnt, placeret (lidt skævt) på bagvæggen i en rundbuet, 168 cm dyb niche nederst i trappetårnet. På lignende måde er den indvendigt anbragt i en 113 cm bred, 82 cm dyb vægniche, hvis runde topbue er konisk. Behugning af murværk røber, at forud for dørhullets tilmuring har en indadgående fløj været hængslet i nordsiden.

Efter alt at dømme har rummet i hver side været belyst med et *vindue,* hvoraf det i syd er forsvundet ved indhugning af det nuværende, mens det vestre hjørne af en vinduesåbning er bevaret på facaden i nord. Her ser det ud til, at bredden har været den samme som i skibet, mens højden nok har været omkring 10 cm mindre. Vinduets underkant har siddet ca. tre meter over soklen, hvilken relativ lav placering er et udtryk for forhallens mindre loftshøjde.

Fig. 20. Nordsiden set fra vest. Knud J. Krogh fot. 1985. - *North side seen from the west.*

Vestligst i forhallens sydvæg sidder en 74 cm bred, oprindelig vist rundbuet indgang til en *trappe,* som efter et kort, ret løb i sydmuren knækker 90° og fortsætter inde i gavlmuren, hvor det lige løb ender oven for vestportalen. Stigningen fortsættes i en højresnoet vindeltrappe, der er anlagt i gavlens store fremspring; den cylindriske spindels diameter er 20 cm. På sit første afsnit er trapperummet 67 cm bredt, højere oppe reduceres bredden til knap 60 cm. Hovedparten af trinene er endnu, ligesom rummets tøndehvælvede lofter, af frådsten; trinene i det nederste løb er dog ommuret i tegl, hvorved stigningen synes ændret. Den cylindriske skakt oplyses ved et lille, rundbuet og dobbeltsmiget vindue, placeret midt på trappehusets vestside. Åbningen, der er omdannet forneden, har i facaden målt ca. 90x40 cm; indvendig i buen ses aftryk af forskallingsbrædder.

Efter en halv omgang fragår et kort, lige løb stik øst og udmunder med en rundbuet åbning i vestafsnittets andet stokværk. Den murede trappeskakt, med sit centrum forskudt 45 cm mod syd fortsætter videre op (jfr. nedenfor).

Vestafsnittets *andet stokværk,* hvis kvadratiske grundplan svarer til tårnrummets, er kraftigt reduceret og ændret, dels ved den nævnte nedrivning af tårnets øvre del, dels ved indbygning af hvælv i den tidligere forhal. Nord- og sydmurene er nedskårne[33] til et niveau i højde med skibets murkrone, mens der indgår et parti af vestmuren i den nuværende taggavl, og et parti af østmuren er i behold på kirkens loft. Denne østmur indeholder det eneste levn af rummets oprindelige disposition. Midt på væggen er indrettet en bemærkelsesværdig, 195 cm bred og 104 cm dyb niche, hvis halvrunde bue kantes med et interessant profil af hulled og hjørnevulst (fig. 24). Det overdækkende stik går tværs gennem den 135 cm svære mur, hvor der over nichen ses et par bomhuller (fig. 23).

Nichens højde i dag er ca. 275 cm, og dens rå bund, der er fremkommet ved indbygning af det underliggende rums hvælv, ligger noget lavere end oprindeligt, da bunden må have svaret til oversiden af forhallens forlængst forsvundne træloft. I hver af nichens sider er der en 52-54 cm høj, 47 cm bred og 50 cm dyb, rundbuet niche. Den store niches bagvæg er gennembrudt med et relativt lavt placeret dobbeltvindue, der sætter rummet i visuel forbindelse med skibet (jfr. lignende åbninger i sidebygningerne, s.

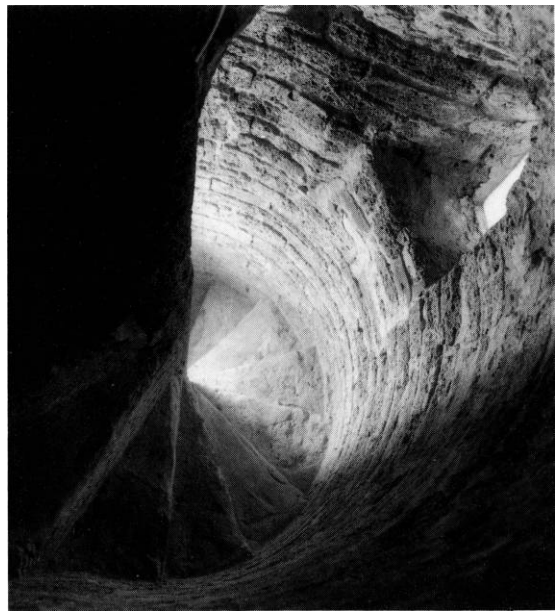

Fig. 21. Vestafsnittets trappe set oppefra (s. 3204). JJF fot. 1986. - *The stair in the west end of the church.*

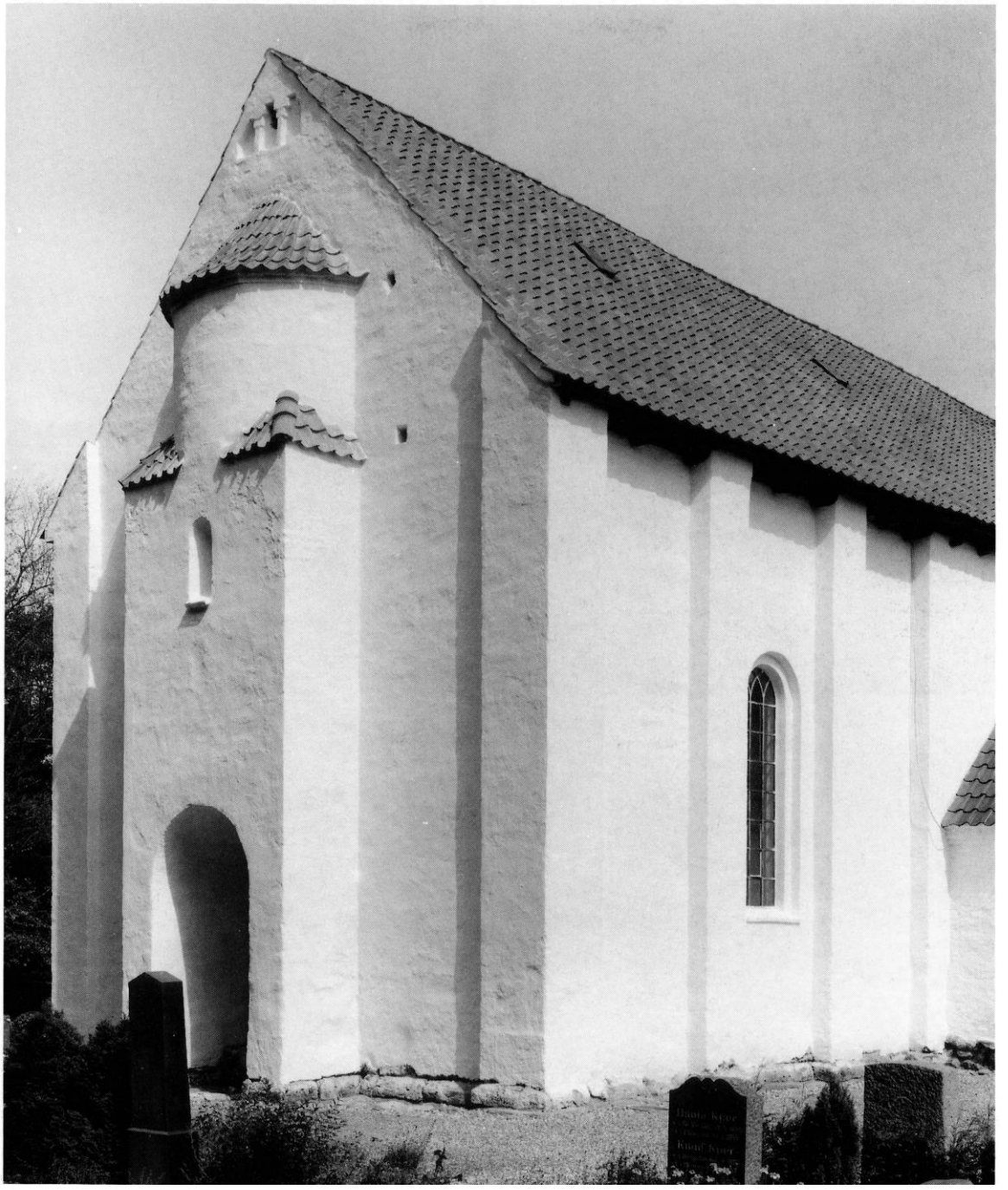

Fig. 22. Vestafsnittet (s. 302), set fra sydvest. NE fot. 1986. - *The west end of the church seen from the south-west.*

3211). Hver af vinduets rundbuede, 42 cm brede åbninger har ret gennemløbende vanger, men både på øst- og vestsiden er gruppen beriget med en ejendommelig dekoration, hvor lodrette rundstave synes samlet med et par vandrette bånd (fig. 35).

På nichens vægge sidder rester af et ca. én centimeter tykt pudslag, og i siderne ses sym-

Fig. 23. Vestafsnittets øvre stokværk. Østvæggen. Mogens Clemmensen fot. o. 1920. - *Upper storey in the west end of the church, east wall.*

metrisk parvise, utvivlsomt oprindelige huller (jfr. fig. 25), hvoraf nogle kan have haft en funktion i forbindelse med lemme for dobbeltvinduet. Sandsynligvis har der stået et *†alter* i nichen, hvis profilerede indramning og dekorationen ved dobbeltvinduet udmærker stedet på baggrund af kirkens generelle enkelhed. Nicheindretningen og dermed vestafsnittets andet stokværk må oprindeligt have været tillagt en særlig betydning (jfr. s. 3213).

Vindeltrappen fortsætter som nævnt forbi indgangen til vestafsnittets andet stokværk og videre op, hvor trinene er bevaret på knap trekvart omgang. Det er på denne strækning, at trappetårnets ydre skifter fra firkantet til halvrund form. I det indre overdækkes trappecylinderen med en halvkuppel, hvis munkesten røber den som et led i udbedringsarbejderne efter nedrivningen af tårnets øvre del. Selv i sin reducerede skikkelse godtgør trappen imidlertid, at vestafsnittet har rummet (mindst) en *tredie etage* (jfr. fig. 76).

De to *sidebygninger,* en ved den østlige ende af hver af skibets langsider, er oprindelige og har, som allerede berørt, en række *fællestræk.* Begge har nærmest kvadratisk grundplan, er i to stokværk og har i øst en apsisudbygning, der omfatter begge etager og springer markant frem for facaden ligesom hovedapsis på koret. Man bemærker, at sidebygningernes østfacader flugter med skibets østvæg, hvilket er ensbetydende med, at skibets østre hjørner holdes fri (jfr. s. 3207). Fælles for begge sidebygninger er desuden, at hver i sin underetage står i direkte forbindelse med skibet ved en knap 360 cm høj og halvt så bred (183 og 190 cm), rundbuet åbning. På vangerne, og kun der, er disse arkader artikuleret med skråkantsokkel (under nuværende gulv) og et enkelt, på undersiden affaset vederlagsbånd. De to åbninger er placeret over for

hinanden og sidder samtidig midt på siderummenes mod hinanden vendende vægge, hvorved de antyder en tværakse i kirken. Den afsondrethed, som er betinget af, at siderummene ikke åbner sig mod skibet i hele deres øst-vestlige udstrækning, betyder imidlertid, at der ikke er tale om egentlige korsarme eller et tværskib, men netop om sidebygninger (om deres funktion, jfr. s. 3213).

I det ydre er sidebygningerne ganske prunkløse (solskive i syd, s. 3223). Tykkelsen af nordre sidebygnings taggavl reduceres i to trin, første gang ved tagfoden, anden gang midtvejs mellem denne og tagets kip. Mens forholdene i syd er dels sløret, dels ændret ved klokketårnets påbygning (s. 3216), aflæses det i nord umiddelbart, at sidebygningens murkrone ligger ca. 75 cm højere end skibets. Som allerede påpeget af

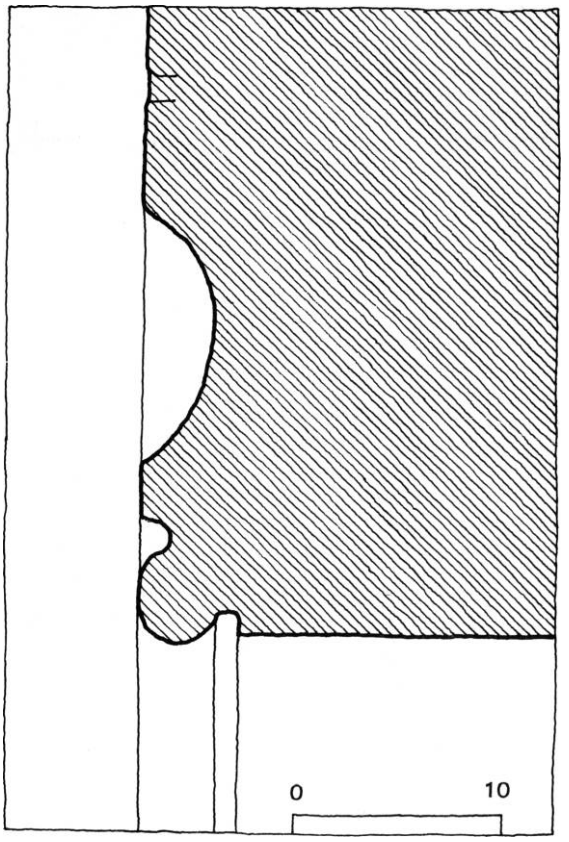

Fig. 24. Snit i profilet, der indrammer nichen i østvæggen af vestafsnittets øvre stokværk. KdeFL 1989 efter V. Koch. - *Upper storey of the west end. Cross-section of moulding round the big niche in the east wall.*

Fig. 25. Vestafsnittets øvre stokværk. Søndre side af den store niche i rummets østvæg (s. 3204). KdeFL fot. 1988. - *South wall of the big niche in the east wall of the upper storey at the west end.*

Mogens Clemmensen godtgør en række omstændigheder, at dette træk er oprindeligt.[34] Dispositionen, der bestemmer bl.a. rumhøjderne i sidebygningerne og derfor fra begyndelsen må have indgået i byggeplanerne, har gjort det muligt med ensartede taghældninger at lægge skibets og sidebygningernes kippe i samme niveau. Ved at placere sidebygningernes østfacader et stykke vest for skibets østgavl har bygmesteren tillige undgået en situation, der vanskeligt havde ladet sig løse arkitektonisk tilfredsstillende.

Endvidere er det fælles for begge *apsider,* at der sekundært er brudt en dør forneden. Ellers har senere omdannelser og ændret brug medført, at de to småbygninger synes mere forskellige, end de oprindeligt var. Efter alt at dømme har apsiderne, såvel ude som inde, været ens, men de oprindelige forhold opleves nu bedst i

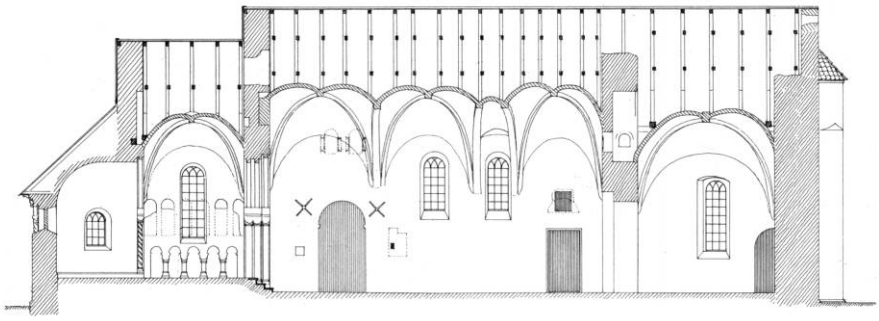

Fig. 26. Længdesnit set mod syd 1:300. Målt og tegnet af Valdemar Koch 1890-91. - *Longitudinal section seen to the south.*

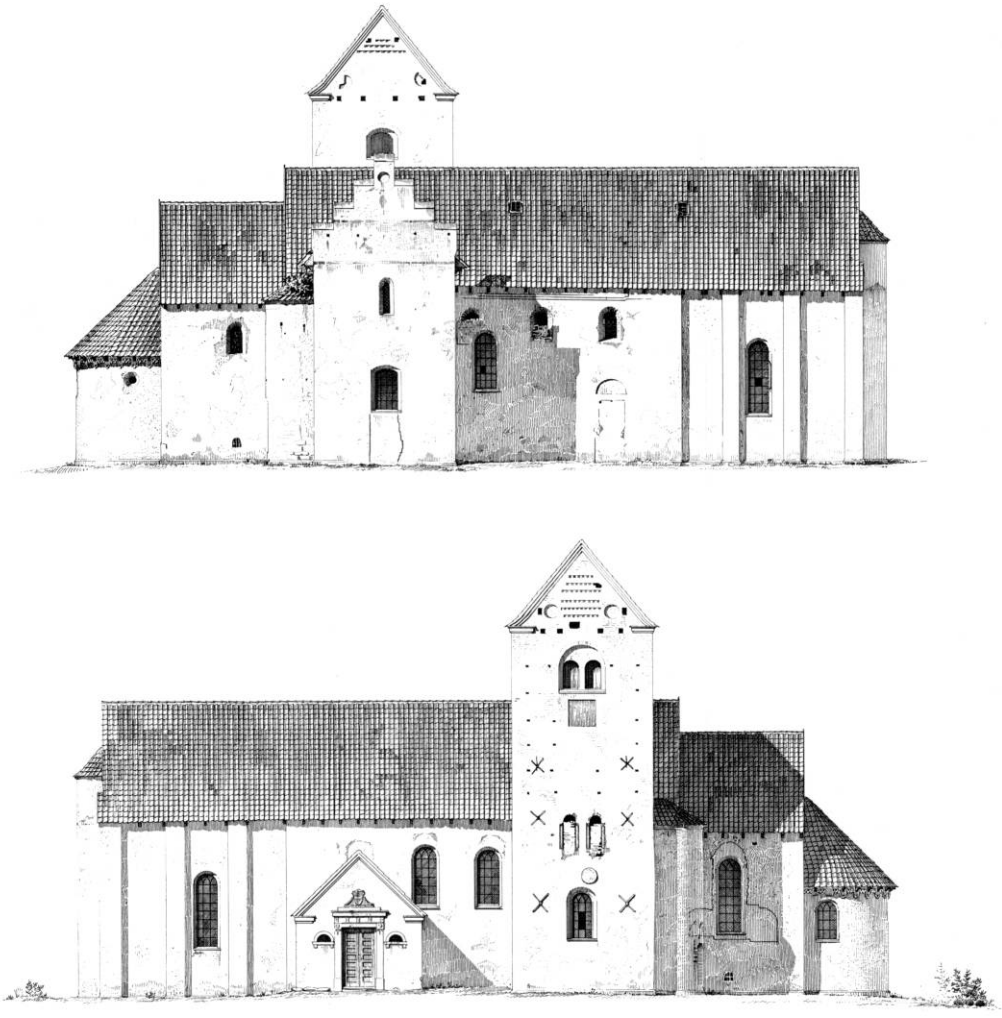

Fig. 27. Opstalter 1:300. Målt og tegnet af Valdemar Koch 1890-91, suppleret med spor efter dør i nordre sidebygnings gavl (s. 3212) efter Bue Beck og Jørgen Emborg 1979, og vinduesspor på skibets og vestafsnittets nordfacader (s. 3203) efter Knud J. Krogh og Jens Vilhelmsen og Aage Kristensen 1985. Desuden vinduesspor på korets sydfacade (s. 3222) efter Bue Beck 1980. - *Elevations.*

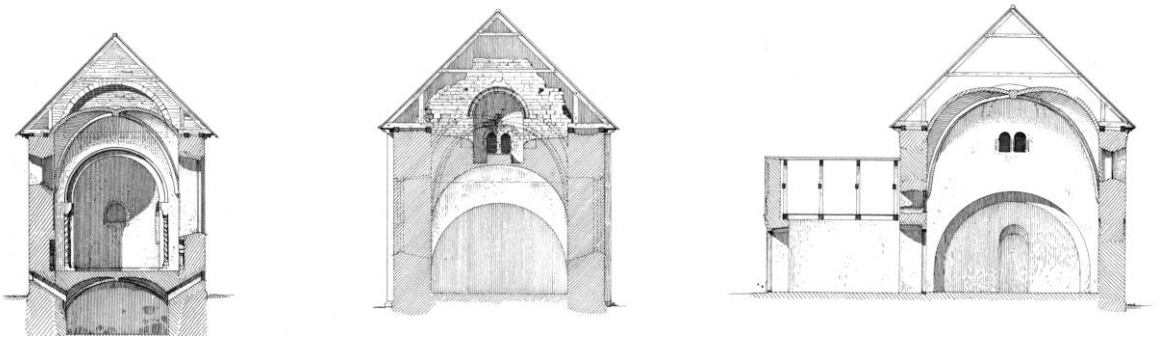

Fig. 28. Snit 1:300. Kor og gravrum set mod øst. Vestafsnittet set mod øst. Våbenhus og skib set mod vest. - *Cross sections. Chancel and sepulchral vault seen to the east. West end seen to the east. Porch and nave seen to the west.*

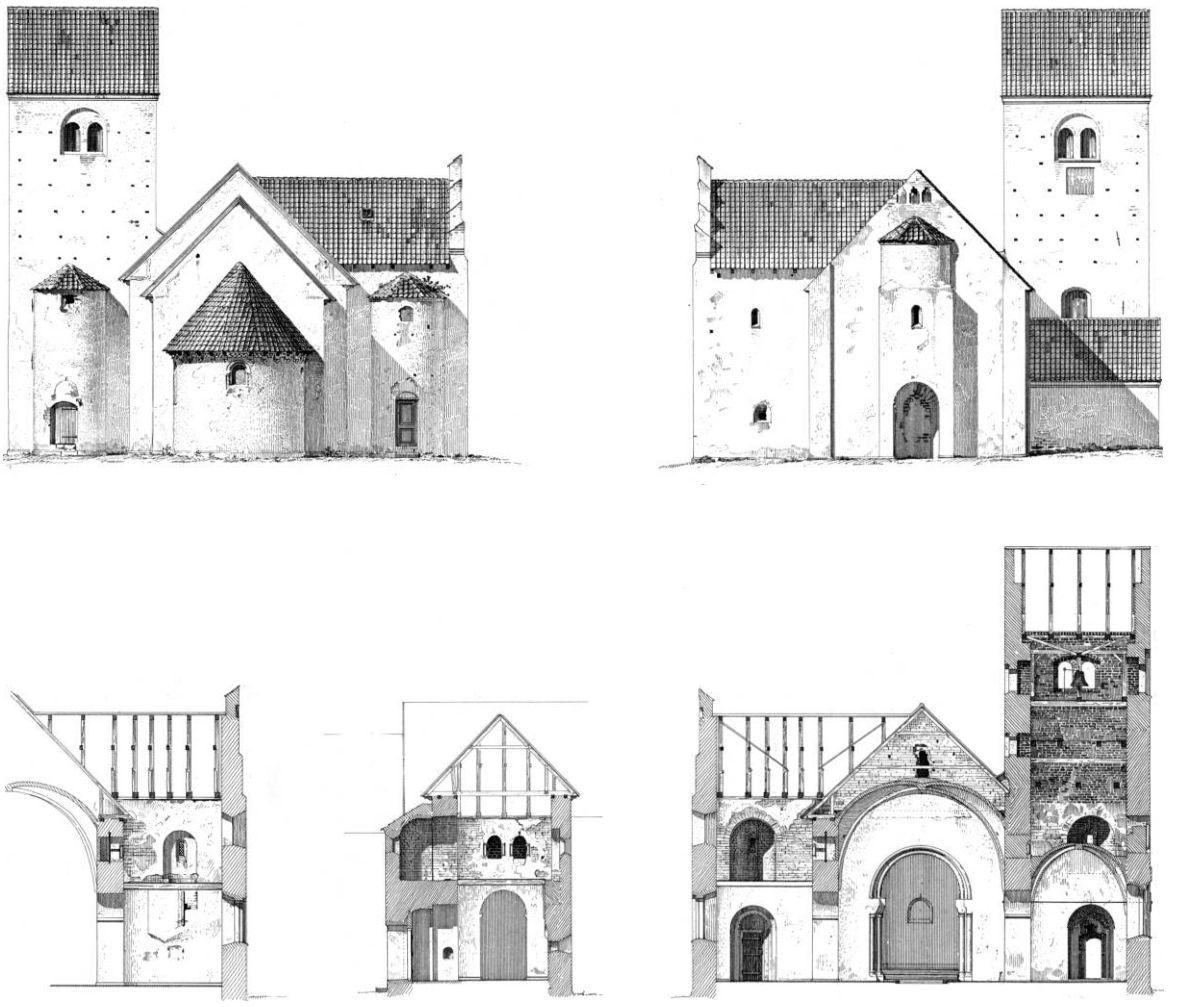

Fig. 29. Opstalter af øst- og vestsiden samt snit i nordre sidebygning (set mod vest og syd) og skib med sidebygninger (set mod øst) 1:300. Målt og tegnet af Valdemar Koch 1890-91. - *Elevations of the church east and west, as well as cross sections of the northem annex (looking west and south), and the nave with annexes (looking east).*

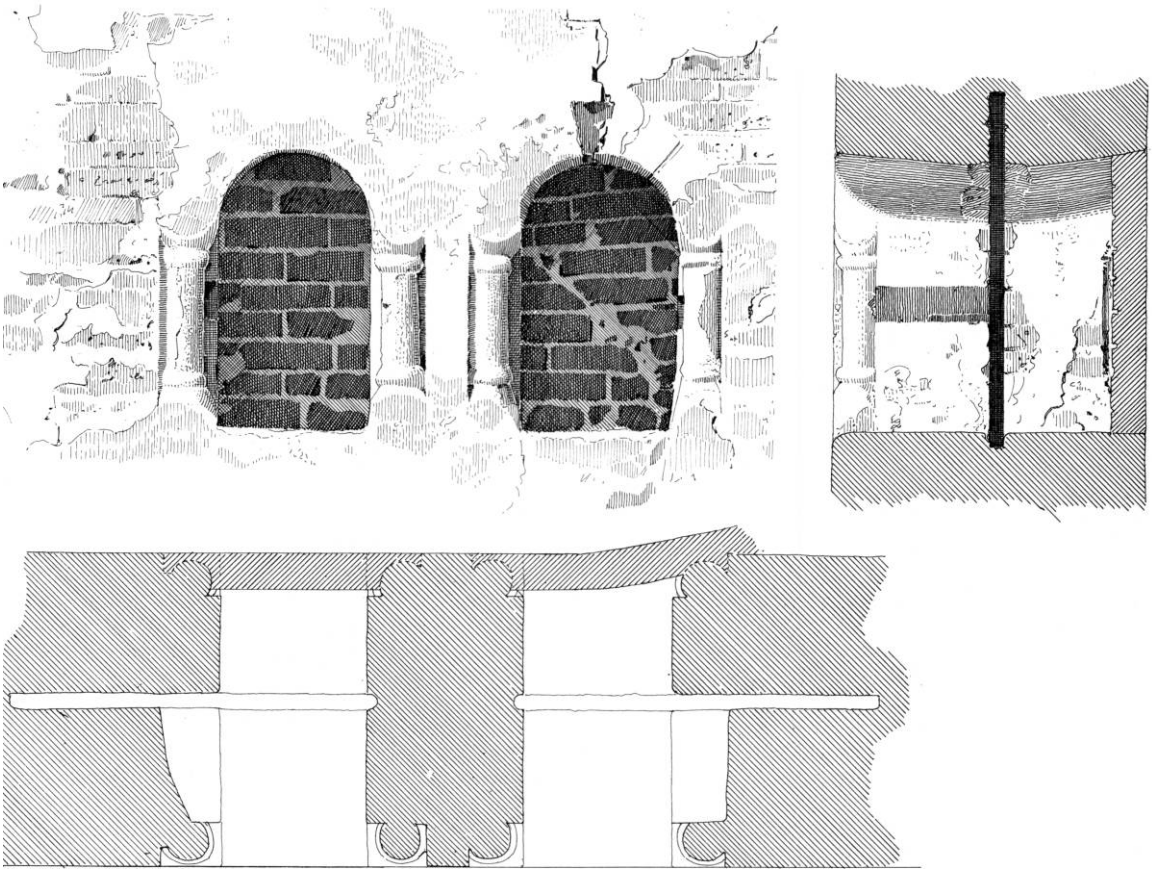

Fig. 30. Gluggerne imellem skibet og nordre sidebygnings øvre stokværk (s. 3211). 1:25. Målt og tegnet af Valdemar Koch 1890-91. - *Small lights between the nave and the upper storey of the northern annex.*

nord, idet der i syd bl.a. er indbygget en trappe i 1640rne (s. 3219). I nedre stokværk optager en 152 cm bred, halvkuppelhvælvet apsis omtrent hele bagvæggen i en rundbuet niche i rummets østvæg. I hver side af denne niche, hvis dybde svarer til tykkelsen af sidebygningens østmur, er der en 46 cm høj, rundbuet niche med bund 80 cm over nuværende gulv. Over den senere dør (s. 3218) er der indvendigt i søndre apsis rester af et lille vindue (i lysningen 28 cm bredt), svarende til dem i etagen over.

I andet stokværk er dispositionen analog, men på grund af reduceret murtykkelse i rundingerne bliver apsiderne her lidt bredere (177 cm), og der fattes smånicher i frontnichens sider. Hver åbnings overdækkende stik indgår opmuringsteknisk i nichens tøndehvælv; apsidens halvkuppel er sat med radiærtstillede kvadre

Fig. 31. Søndre sidebygning. Dobbeltvinduet i overetagens sydfacade, istandsat som to nicher ved kirkens restaurering i 1980erne (s. 3213; jfr. fig. 27 og 37). NE fot. 1986. - *The southern annex. (Bricked up) opening in the south wall of the upper storey.*

Fig. 32. Nordre sidebygnings øvre stokværk. Dobbeltåbningen ind til skibet (s. 3211). KdeFL fot. 1988. - *Upper storey in the northern annex, the windows to the nave.*

(fig. 34). Apsidens gulv, der er lagt med uregelmæssige frådsten, pakket i mørtel, er udmuret oven på underetagens hvælv.

I andet stokværk ses i hver apsis et lille *vindue,* der er tilmuret i den ydre smig. Det søndre, der kan være lidt udvidet, måler 80x53 cm. Det nordre har mistet trærammen, men den velbevarede, rundbuede åbning har sin oprindelige størrelse på 77x38 cm.

Sidebygningernes øvre stokværk har på en måde, der kan sammenlignes med situationen i vestafsnittet (s. 3204), stået i visuel forbindelse med kirkerummet. Begge steder er der i væggen mod skibet et dobbeltvindue, hvoraf det i syd er tilmuret i hele sin dybde (af hensyn til det påbyggede tårn), mens det i nord blot er blændet af skibets hvælv. Omstændighederne tyder på, at udformningen har været den samme begge steder. Et par, 91 cm høje og 50 cm brede, rundbuede åbninger med ret gennemløbende vanger er adskilt ved en relativ kraftig pille, og til begge sider har åbningerne været flankeret af trekvartsøjler i hjørnernes false (fig. 30 og 32). Hver søjle har glat skaft med vulster forneden og foroven; baser og kapitæler er nærmest af terningtype, næsten ens og glider umærkeligt over i åbningernes og væggens puds.

I hvert fald i det nordre dobbeltvindue iagttages interessante riller og noter, der er vidnesbyrd om de † *(træ)skodder,* hvormed åbningerne har kunnet lukkes. I bundrillerne er bevaret dele af de egetræsskinner, hvori lemmene bevægede sig, når de blev skudt frem og tilbage.

Forskelle mellem de to *sidebygningers* oprindelige disposition registreres på en række punkter, navnlig vedrørende adgangsforhold og belys-

Fig. 33. Kirken set fra nord. Kristian Hude fot. 1909. - *The church seen from the north.*

ning. I *nordre sidebygning* er der i nedre stokværks nordmur en tilmuret, udvendig 90 cm bred *dør,* der konstateredes ved restaureringen 1979. Et 17 cm dybt og syv cm fremspringende anslag er bevaret i østsiden. Dørhullet måles nu to meter højt, men er foroven ødelagt af et nyere vindue.

Ved bygningens vestvæg, der i andet stokværk er indrykket i forhold til situationen nedenunder, har der været en muret, venstredrejet *vindeltrappe,* der har givet adgang til overetagen. Her aflæses rester af trappens øverste parti i en rundbuet niche med ret bagvæg. Trappen har ligget delvis i muren, delvis i et indvendigt fremspringende trappehus. Spor på væggen, bl.a. et knap 140 cm højt stykke af den cylindriske spindel, lader formode, at et lige løb har udgjort trappens nederste del, dvs. at indgangen har været vendt mod skibet. I bunden af trappehuset har der øjensynlig eksisteret et lille rum, belyst ved et nu tilmuret *vindue,* der udvendig aflæses som en relativ bred niche. I den nævnte niche i overetagen er der i brug bevaret et lille, noget forhugget vindue; desuden sidder der et oprindeligt, fortsat fungerende vindue (indvendigt 137x47 cm) i overetagens nordmur. Kun er trækarmen forsvundet.

I *søndre sidebygning,* der på forskellig måde er ændret i nyere tid (s. 3216, 3218 og 3219), har der formentlig eksisteret en trappe, som mere eller mindre har svaret til den i nord. Man må forvente, at navnlig en kommende afbankning af puds på nedre etages vestvæg vil give oplysning om den oprindelige situation.[35] En indrykning af overetagens vestvæg, svarende til forholdene i nord, gemmer sig tilsyneladende bag den halvsten tykke skalmuring over hvælvet (s. 3216).

Udover apsidens overfor nævnte *vindue* ses i nedre etage ingen levn af oprindelige lysåbninger. Derimod er der i øvre etages sydside be-

varet et bemærkelsesværdigt, nu tilmuret dobbeltvindue, der sidder over for den nævnte dobbeltåbning mod skibet. De to 42-45 cm brede åbninger har ret gennemløbende vanger uden glasfals eller lignende (hvilket kan have været udført i træ). Denne udformning er for så vidt ejendommelig og i forbindelse med et egentligt vindue i hvert fald enestående i kirken. Ved bygningens istandsættelse 1982 blev dobbeltåbningen, der i de udvendige hjørnefalse, men ikke på indersiden, er beriget med søjler, restitueret som to rundbuede blændinger (fig. 31). I sin disposition er det 144 cm høje dobbeltvindue dermed mage til de væsentligt lavere åbninger, der i begge sidebygningers øvre stokværk formidler en forbindelse til skibet.

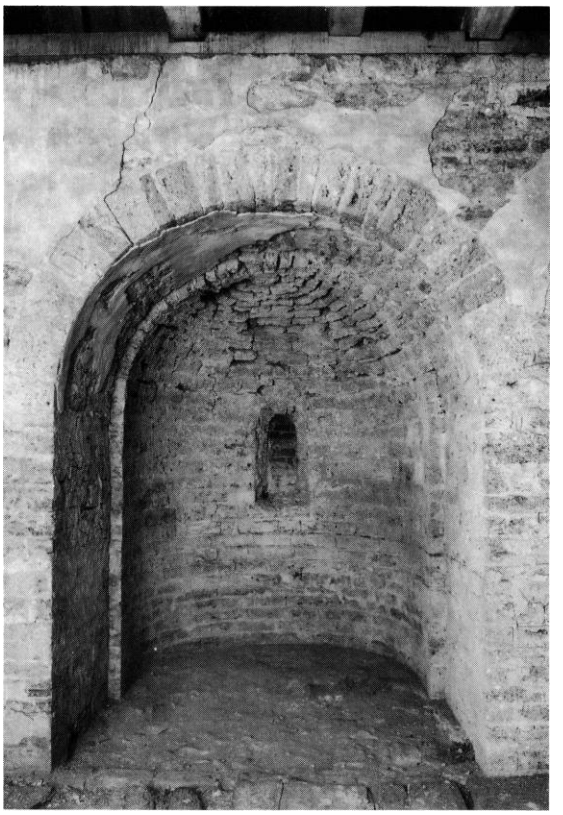

Fig. 34. Nordre sidebygning. Apsis i øvre stokværk. Mogens Larsen fot. 1980. - *The northem annex, the apse in the upper storey.*

DATERING

Allerede Jacob Kornerup (s. 3190) konstaterede, »men ere saaledes Middelalderens Efterretninger utilstrækkelige, giver Undersøgelsen af den ærværdige Kirkebygning selv et bedre Udbytte; thi i sine væsenligste Dele staaer den endnu uforandret, som et talende Minde om Klostret, og fortjener i høi Grad vor Opmærksomhed saavel i Almindelighed for sin smukke, rene Stiil, som i Særdeleshed for sin eiendommelige architektoniske Anordning«. Denne situation er fortsat den rådende, efter at man en overgang satte sin lid til, at dendrokronologiske analyser af tømmer i kirken kunne røbe bygningens opførelsestid. Efter en række forgæves forsøg med træværk, udvalgt og udtaget ved istandsættelsen 1979ff, har man foreløbig måttet opgive ad denne vej at få sikker grund under fødderne. Senest er en ny prøve fra den bjælke, der indgår i korets østgavl (jfr. s. 3195), analyseret med et resultat, der muliggør at lægge træets fældningstidspunkt i sidste fjerdedel af 1000rne.[36]

Kirkens *arkitekturhistoriske placering* er nøje forbundet med overvejelser om bygningens brug og dens liturgisk bestemte egenart. Set på europæisk baggrund hører bygningens typologiske tankegang og dens arkitektoniske helhed, der er en sammensætning af klart aflæselige komponenter, hjemme i 1000tallet. Et betragteligt antal af de kirker, som i denne periode rummer træk, der genfindes i vor kirke, er opført af eller på anden måde præget af benediktinernes byggeri, der øjensynligt har betjent sig af tidens betydeligste bygmestre.

Sandsynligheden taler for, at Venge kirke fra først af har været beregnet på opstilling af (mindst) syv altre: Foruden hovedalteret (og eventuelle sidealtre) må man antage, at der har eksisteret et lægmandsalter, et alter i hver af de to sidebygningers to etager samt et i vestafsnittets øvre stokværk. Det relativt store antal altersteder må tages som indicium for, at bygningen er rejst for en munkeorden med dens artikulerede, liturgiske krav. Også eksistensen af en dør i nordre sidebygning peger i retning af klosterkirke.

Et eller flere kapeller placeret i en overetage angiver almindeligvis, at en stormand på afgørende måde har været involveret i det pågældende byggeri.[37]

Således synes Venge kirkes basale træk at understøtte den skriftlige overlevering om, at en kongelig donator[38] havde muliggjort kirkens opførelse for et samfund af benediktinere (s. 3189).

Skal man herefter søge den jyske klosterkirke nærmere belyst og dateret, må det som nævnt blive ved hjælp af sammenligninger med beslægtede bygninger. Som det kan udledes af den kortfattede oversigt over kirkens udforskningshistorie (s. 3190), er det denne fremgangsmåde, som har været benyttet siden

Kornerups dage. Krins' omhyggelige analyse øgede sammenligningsmaterialet i betragteligt omfang, men godtgjorde samtidig, at et »forbillede« ikke lod sig påvise blandt de monumenter, der var kendte i 1960erne. Tværtimod opviste kirken en blandingsarkitektur.[39] I de år, der er forløbet siden da, er monumentbestanden vel øget, navnlig ved udgravninger, men situationen er ikke afgørende ændret.[40]

I Venge kirke er sammenbragt en række typologiske træk og dekorative motiver, som er mere eller mindre udbredte i 1000tallet og op i det efterfølgende århundrede. De træk, der i første række kommer på tale, når slægtninge til vor kirke skal opledes, falder i to ikke klart adskilte grupper: En arkitektonisk og en dekorativ.

Den enskibede kirke i Veng er navnlig ejendommelig ved sine sidebygninger eller annekser, deres relation til skibet, såvel ude som inde, samt deres opdeling i to ens stokværk. Desuden har vestafsnittet en bemærkelsesværdig udformning, bestående af en artikuleret indgang i gavlen kombineret med udvendigt trappetårn, samt et øvre stokværk, der antagelig har været tiltænkt en funktion som (privat)kapel. Samme bygningsdels markante facadepilastre og i mindre grad korets vægblændinger hører hjemme i overgangsområdet mellem arkitekturmotiver og dekorative enkeltheder.

Fremtrædende udsmykningselementer er apsidens rullefrise (der yderligere er ejendommelig ved sin sammenkobling med konsollerne), vinduernes og åbningernes rundstave og søjler (med og uden snoning) samt den profilerede indramning af den store niche i vestafsnittets overetage. Temmelig enestående er de lodrette, sammenbundne rundstave, der indfatter dobbeltåbningen i nævnte niche (fig. 35).

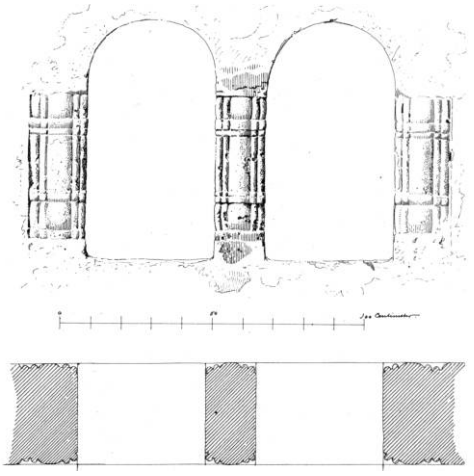

Fig. 35. Dobbeltåbningen i vestafsnittets øvre stokværk (s. 3204). Opstalt, set fra skibet, og plan 1:25. Valdemar Koch 1890-91. - *Windows between the nave and the upper storey at the west end.*

De fleste af disse dekorative træk er i sig selv udbredte i den nævnte periode, og adskillige af dem kan tillige forekomme i en og samme bygning. Den sammenstilling, som kendetegner Venge kirke, har man imidlertid (endnu?) ikke fundet mage til.

Opmærksomheden retter sig i første række imod de områder, hvorfra vi inden for kirkebyggeriet synes at have hentet inspirationer og forbilleder: England, Normandiet og Rhinegnene. I sin tid fandt Ejler Haugsted (s. 3190), at motiver fra England, endda fra tiden før Vilhelms erobring, var så fremtrædende i Veng, at han udkastede den idé, at den eller de bygningskyndige, der stod bag kirkens opførelse, var folk, der havde forladt Danelagen efter normannernes ankomst. Imidlertid optræder de motiver og komponenter, der er bragt sammen i Veng, ikke samlet hverken i England eller i de to andre nævnte »kunstlandskaber«. Sine steder forekommer vel et bemærkelsesværdigt udvalg af kirkens konstituerende ejendommeligheder (som påvist af Krins (jfr. s. 3192)), men samtidig savnes et eller flere væsentlige fænomener.

Omstændighederne tyder på, at en talentfuld og skolet bygmester, fortrolig med tidens kunstneriske strømninger, har forestået kirkens opførelse. Ved byggeriet, der ikke synes fri for en arkaiserende holdning, har han fundet mulighed for en individuel sammenstilling af et forbavsende sortiment af den vesterlandske arkitekturs temaer og motiver. Vurderet på denne baggrund bliver det selvsagt de yngste træk ved kirken, der får betydning ved forsøg på datering. Her synes apsidens rullefrise og korets nicherække at være blandt de fænomener, der klarest peger op i 1100rne.

En tidsfæsteise ved hjælp af stilistiske jævnføringer kan vanskeligt blive mere finmasket end længden af en menneskealder. Kirkens opførelsestid må da med størst sandsynlighed henføres til engang i årene efter Knud den Helliges tronbestigelse 1080. Det er nærliggende at sætte kong Niels' død 1134 som øvre grænse. I denne periode sad Asser som (ærke)bisp i Lund (1089-1137), og rigets forbindelser med udlandet var mangeartede og veludviklede.[41]

ÆNDRINGER OG TILFØJELSER

Ingen af de bygningsforandringer, der iagttages i kirken, synes at kunne placeres tidligere end i 1400rne. Efter at munkene havde forladt stedet (s. 3189), må den solide bygning have fungeret som almindelig sognekirke, og det er sandsynligt, at det store kirkerum længe har tilfredsstillet de krav, som denne status medførte. I slutningen af 1400rne og op i 1500rne (jfr. kalk-

Fig. 36. Indre, set mod vest. NE fot. 1986. - *Interior to the west.*

malerier, s. 3224 og †klokke, s. 3243) iværksattes en række omdannelser af den art, som på samme tid foregik ved de fleste andre kirker: Indbygning af hvælv, opførelse af tårn og sandsynligvis tillige tilføjelse af et våbenhus. Flere omstændigheder tyder på, at det samlede, temmelig omfattende byggearbejde, hvis sidste fase har været tagværkernes modernisering efter overhvælvningen, først er blevet bragt til afslutning mange år efter reformationen (jfr. s. 3218).

Overhvælvning er gennemført i kor, skib, vestafsnit og søndre sidebygnings nedre stokværk og alle steder foretaget med krydshvælv af enkleste form. Det er nærliggende at forestille sig, at ønsket om at sætte vestafsnittet (jfr. s. 3202) i umiddelbar forbindelse med skibet har været en afgørende foranledning til hele kirkens senmiddelalderlige omdannelse. Forhallens inddragelse i skibet medførte en betragtelig udvidelse af dette, jfr. desuden Mariaindskrift (s. 3225).

Hvælvfagenes halvstensribber og -kapper er af den type, der er mest udbredt i Århus stift. I modsætning til den sædvanlige fremgangsmåde er hvælvene ikke placeret på vægpiller, men opmuret på forlæg, der har været indhugget i de forholdsvis letbearbejdelige frådstensvægge. Af hensyn til et vindue i sydsiden er der mellem de to vestre hvælvfag i skibet indskudt en ekstra gjordbue og slået et pudsigt, krumt tøndeformet hvælv. Den brede, falsede bue mellem skibet og den oprindelige forhal synes at være frembragt som et led i rummets omdannelse med henblik på at sætte de to rum i indbyrdes sammenhæng. Har det forholdt sig sådan, får man en statisk rimelig forklaring på nedrivningen af toppen af det oprindelige vesttårn og dermed en motivering for opførelsen af det eksisterende tårn.[42]

Murkronernes fornyelse og/eller forhøjelse med munkesten (s. 3201) er formentlig foretaget samtidig med opmuringen af de temmelig højtplacerede hvælv og har på skibets nordside nærmest fået karakter af falsgesims.

Tårnet er bygget oven på søndre sidebygning, dvs. at man for at opnå den ønskede højde har sparet et betydeligt murerarbejde og materialeforbrug. Samtidig er tårnet rejst over den del af kirken, der er landsbyen nærmest. Byggeemnet er munkesten i overvejende munkeforbandt, hvor facadernes bomhuller fortsat står åbne; indvendigt er fugerne skårne med murskeen. Ved opførelsen har man udnyttet så meget som muligt af ældre murværk. I øst ligger nederste munkestensskifte umiddelbart oven på sidebygningens murkrone. Dette niveau har også været udgangspunkt på de tre andre sider, hvor man dog efter omstændighederne har måttet disponere forskelligt. Udvendigt på sydsiden begynder det nye murværk i samme niveau som i øst, men på indersiden har man ladet den oprindelige taggavl stå.[43] Også i vest begynder munkestensmurværket på den ældre murkrone, men da sidebygningens murtykkelse her har været reduceret (jfr. s. 3212), har tårnbygmesteren sikret sig et ordentligt udgangsplan ved en indvendig påforing. På tårnets nordside, dvs. på den side, der vender mod skibet, har man bygget oven på dettes murkrone og udnyttet den lukkemur, der tidligere dannede adskillelse mellem sidebygningens øvre stokværk og skibets tagrum (s. 3207). Tilmuringen af de to sæt dobbeltglugger stabiliserer murværket og hører utvilsomt hjemme i denne sammenhæng.

»Tårnrummet«, dvs. sidebygningens nedre stokværk, blev formentlig overhvælvet som et led i tårnbyggeriet (jfr. s. 3225), og den trappe, som s. 3212 antages at have eksisteret i rummet, må senest være fjernet ved samme lejlighed.

Over sidebygningen indeholder tårnet et halvt og to hele stokværk, hvortil der fra først af synes at have været adgang udefra ad en sekundært omdannet, nu fladrundbuet, til begge sider falset, i gennemgangen 71 cm bred døråbning i vest. Denne tårnindgang, hvis placering over nederste etages hvælv har mange paralleller i stiftet, må man senere have fundet for besværlig i brug og have erstattet med den eksisterende trætrappe i apsis (s. 3218).

I etagen under klokkestokværket er der i nordmuren en fladbuet lysåbning, der er falset til begge sider. Klokkeetagen har mod hvert verdenshjørne et glamhul, der mod nord, dvs. væk fra landsbyen, er en enkel, fladrundbuet og falset åbning. De tre andre lydhuller er hvert ud-

Fig. 37. Kirken set fra syd. KdeFL fot. 1988. - *The church seen from the south.*

formet som rundbuede dobbeltåbninger, der i facaden sidder i et rundbuet spejl, på indersiden i en fladbuet niche. Beslægtede glamhuller kendes adskillige steder i stiftet og skyldes antagelig en inspiration fra domkirken (s. 236). Under hvert af glamhullerne mod syd og vest (sidstnævnte vender mod Sophiendal) er der et forsænket, kvadratisk felt, der må være et synligt minde om det *tårnur (s. 3242), som Friderica Woyda (s. 3190) »bekostede«, og som havde »skive eller timeviser til 2 sider« (jfr. s. 3219).

Taggavlene, hvoraf den søndre er bedst bevaret, vender mod nord og syd og prydes med et centralt parti af adskilte savskifter, der forneden flankeres af cirkelblændinger på en måde, der f.eks. kan minde om tårnet ved den nærliggende kirke i Fruering (s. 2981). Oprindelig har begge gavle antagelig haft kamtakker.

Som et led i kirkens ombygning er alle gavle utvivlsomt blevet prydet med brynede kamtakker, hvoraf kun dem på nordre sidebygning er bevaret, mens »tinninger« på vestgavlen nævnes 1725.[44]

Våbenhuset omtales første gang 1617,[18] da gulvet fornyedes. Formentlig er bygningen, der synes at have haft murede *†bænke* ved langsiderne, senmiddelalderlig og kan have udgjort et selvstændigt afsnit inden for kirkens store ombygning. I dag præges huset og navnlig sydgavlen af en omdannelse 1792. Den enkle bygning med vinduesløse langmure er opført af munkesten i munkeforbandt på en syld af marksten. Spor efter et ældre tag konstateredes 1982 på skibets sydfacade.

På en *mindetavle* over døren står med kursiverede versaler: »1792/er Venge Kirke/ I Stand Sadt/af/FRJDERJCA/ADELER/Enke af/ VOYDA«. Denne istandsættelse kendes ikke fra andre skriftlige kilder, men må bl.a. have omfattet en ombygning af våbenhusets gavl til den nuværende, ret statelige skikkelse (fig. 39). I nyklassicismens ånd (Jens Hiernøe?) flankeres en enkel, doriserende portal af halvcirkulære vinduer og krones med den nævnte tavle, hvis rødbrune kalksten kontrasterer med facadens hvidtekalk. Et bånd af laurbærblade er lagt over og

bagom den skjoldformede indskriftsplade, hvorfra det falder ud til siderne. Den murede gesims, der virkningsfuldt afslutter og indrammer gavlen, er uden tvivl samtidig med portalen. Det samme gælder formentlig det gipsede loft, der nævnes 1836 og nogle år efter var faldet ned.[21]

VEDLIGEHOLDELSE EFTER REFORMATIONEN

Dendrokronologisk datering af en del tømmerstykker i tagværkerne over skibet og nordre sidebygning oplyser, at der ved midten af 1500rne er foretaget en omfattende udskiftning eller måske ligefrem en fornyelse af disse tagstole. Fra samme periode stammer de svinerygssamlede gulvbrædder i nordre sidebygnings øvre etage. Ligeledes er det en vedanatomisk tidsfæsteise, der lader antage, at korets tagstol blev fornyet engang i begyndelsen af 1600rne. Måske tør man i disse tømrerentrepriser aflæse afslutningen på kirkens overhvælvning og ombygning, der var indledt nogle generationer før. I overensstemmelse med middelalderlig praksis vil sådant arbejde som oftest strække sig over længere tid. Hvad angår det foreliggende tilfælde, var der i den forløbne periode endda indtruffet adskillige, politisk urolige år, og reformationen havde bl.a. medført, at kirken var overgået til ny ejer.

Det er usikkert, om man skal sætte sløjfningen af kirken i Nørre Vissing og dette sogns indlemmelse i Venge sogn i forbindelse med denne kirkes udvidelse og ombygning (jfr. s. 3257).

De ældste af de relativt få, skriftlige kilder, der foreligger om bygningsarbejder i århundrederne efter reformationen, er fra 1616-17[18] og nævner kirkens bygfældighed. Der blev foretaget reparationer ved »grundvolden« og af »norder Ronndell, som var nederfalden«. Desuden kalkedes kirken inde og ude. »Grundvolden« skulle fortsat være en kilde til fortrædeligheder, idet jordfugt trækker op i murene. Denne kalamitet var en væsentlig foranledning til den omfattende restaurering, som bygningen har været underkastet siden slutningen af 1970erne.

Efter kirkens indlemmelse i Skanderborg rytterdistrikt (s. 3190) afholdtes 1725[20] et syn, hvor nordre apsides brøstfældighed igen var på tale. Ved en af de nævnte lejligheder har man antagelig etableret den eksisterende døråbning, der i en periode fungerede som indgang til Sophiendals herskabsstol (s. 3241) og tidligst er registreret af Kornerup 1861.

1619[18] købtes 1000 mursten med henblik på »en vindeltrappe i kirken«. Sandsynligvis hen-

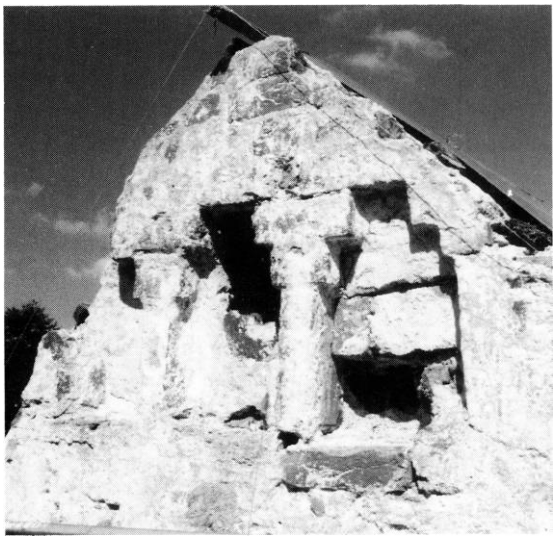

Fig. 38. Toppen af skibets vestgavl, fotograferet under restaurering 1985 af Niels Fuglsang og Gitte Holm. - *The top of the west gable of the church.*

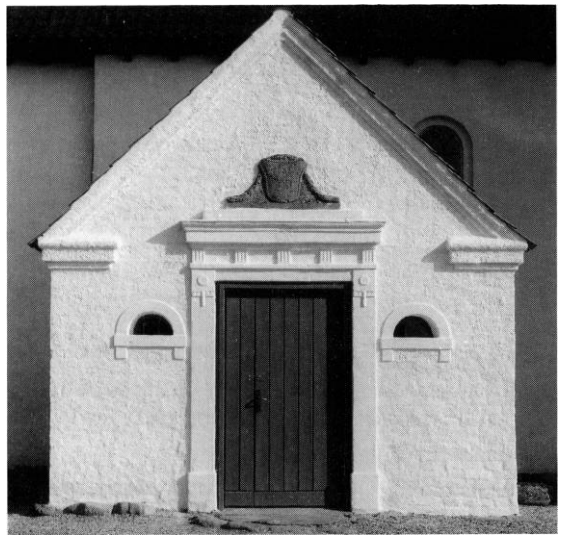

Fig. 39. Våbenhusets gavl efter ombygning 1792 (s. 3217 og 3219). NE fot. 1986. - *The gable of the porch after being altered in 1792.*

Fig. 40. Kirken set fra sydvest. NE fot. 1986. - *The church seen from the south-west.*

tyder den korte notits til den eksisterende trappe i søndre sidebygning. Her er via en utvivlsomt samtidigt hugget døråbning i apsis skabt en bekvem adgang til tårnet. Trappen er af egetræ[45] og anlagt op imod en udmuret bindingsværksvæg, der afskilrer sidebygningen fra ringerens daglige trafik til kirkens klokker. Træ fra trappen og fra skillemurens stolper er dendrokronologisk tidsfæstet til 1640rne, og omstændighederne tyder derfor på, at det i de usikre år under Kejserkrigen og Torstenssonfejden er trukket i langdrag med virkeliggørelse af den indre tårnopgang til afløsning af den oprindelige (s. 3212).

I slutningen af 1700rne iværksatte kirkeejeren Friderica Woyda på Sophiendal (†1805, jfr. s. 3190) en tilsyneladende ret omfattende istandsættelse af kirken og dens inventar (jfr. s. 3226). Bygningsmæssigt har våbenhusets ombygning (s. 3217) og opsætning af urskiver på tårnet (s. 3242) udgjort dele af denne modernisering. Formentlig var det ved samme lejlighed, at tårnet blev beriget med sine murede gesimser, der spiller så fint sammen med våbenhusets.

Denne omsorg for tårnet skal givetvis ses i sammenhæng med, at geheimerådinde Woyda her lod indrette gravkapel for sin afdøde mand (s. 3245). Den nu blændede, udvendig ca. 125 cm brede døråbning[46] sydligt i kapellets vestmur har givet direkte adgang udefra og er antagelig skabt som led i rummets omdannelse til hvilested for besidderen af sognets hovedgård. Åbningens tilmuring må være udført umiddelbart efter kisternes flytning 1889.

Et provstesyn 1803[47] gav udtryk for stor tilfredshed og bevidnede »det, som Sandhed er, at vi ingen Landsbye Kirke have synet, der er saa vel og tillige saa ziirligen istandsat og vedligeholdt, som denne Kirke«. Også senere i århun-

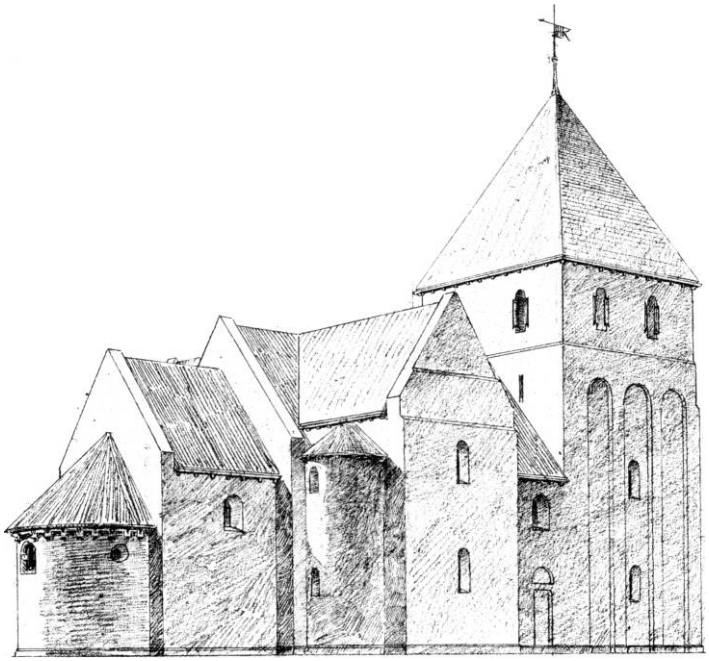

Fig. 41. Forslag til rekonstruktion af kirke og vesttårn. Nyere vinduer skulle blændes, de oprindelige genåbnes, og det senmiddelalderlige klokketårn ønskedes sløjfet. Vesttårnet skulle opføres i fire etager og afsluttes enten med pyramidetag eller med tværstillet sadeltag (fig. 42). H. B. Storck o. 1895. Kunstakademiet. - *Proposal for the reconstruction of the church and west tower.*

dredet fremhævedes gang på gang kirkens gode tilstand. 1837[48] traf man aftale om tilsyn og vedligeholdelse med murermester C. Qvist i Skanderborg; 1881[49] nævnes murermester Nielsen. En generel reparation anføres 1849.[21] Når der opstod behov for istandsættelse, synes dette straks at være blevet imødekommet: 1855[21] genopsattes nordre sidebygnings gipsloft, der var faldet ned, 1868[48] styrkedes tårnet med jernbjælker, og 1881[16] repareredes vindeltrapperne.

Bygningen kan således ikke have været i overhængende fare, da det i 1880erne i kølvandet på historisk sindede kredses interesse for romansk arkitektur kom på tale at underkaste den en større »restauration«.[50] Initiativtageren var H. B. Storck, der i samme periode »tilbageførte« en række af vore mest værdifulde, middelalderlige bygningsværker, hvor iblandt det må være tilstrækkeligt her at nævne ombygningen af Bjernede kirke (DK. Sorø s. 351-62). Desuden må Storck have haft et personligt kendskab til Venge kirke fra den tid, da han ledede nyopførelsen af Sophiendal (s. 3193).

Som indledning til og forudsætning for det forestående arbejde ved kirken foretog Storcks kollega Valdemar Koch 1890-91 udvendige afbankninger af puds og andre undersøgelser af bygningens murværk samt udførte det indholdsrige og smukke sæt opmålinger, hvoraf her reproduceres et udvalg (bl.a. fig. 26-29). Herefter fremstillede Storck sit projekt (jfr. fig. 41-42) og tilhørende overslag, der fremsendtes til ministeriet året efter.[51]

Af forskellige grunde mødte de »københavnske« tanker og planer modstand i sognet, hvor man bl.a. ankede over, at endnu året efter var sporene fra væg- og kalkmaleriundersøgelsen ikke fjernet (jfr. s. 3223). Desuden fremførte man en serie indvendinger mod forslaget, der bl.a. opererede med ejendommelige ovenlys i skibet. I ønsket om at fremme restaureringssagen fik dens tilhængere 1895 oprettet »et særligt syn«, bestående af direktøren for Nationalmuseets middelalderafdeling Henry Petersen og arkitekterne J. E. Gnudtzmann og H. B. Storck. Samme år og året efter afholdtes møder på ste-

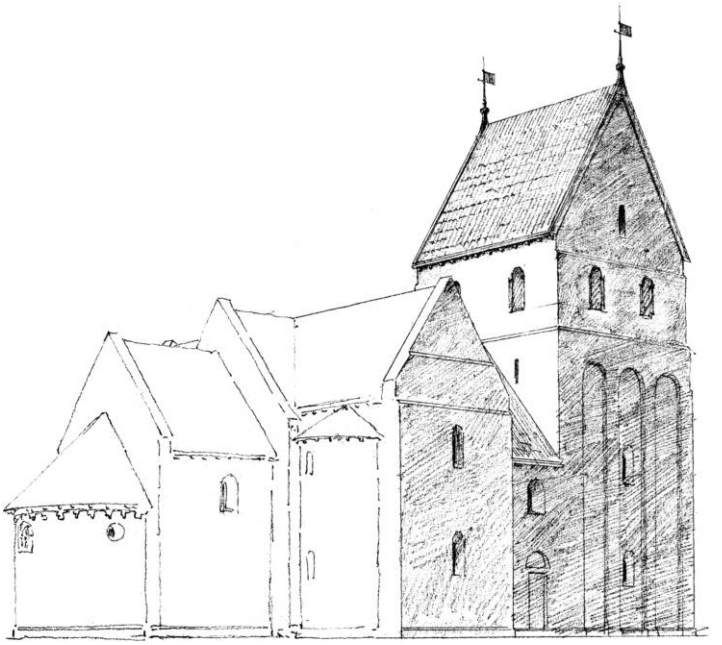

Fig. 42. Forslag til rekonstruktion af kirke og vesttårn. H. B. Storck o. 1895. NM2. - *Proposal for the reconstruction of the church and west tower.*

det. Endnu 1906 foranstaltedes et ekstraordinært syn i et sidste forsøg på at få Storcks forslag igennem.

Det lykkedes dog ikke at rokke den lokale opfattelse af, at kirken var god, som den var.[52] På stedet vedtog man bl.a. at udtale:[21] »Vi kunne så godt forstå, at Det særlige Kirkesyn, som ikke tæller nogen præst i sin midte, der kunne tale menighedens sag, er ivrig efter at gennemføre i arkæologisk interesse, professor Storcks plan, som vil bringe alle de gamle skønne enkeltheder til deres ret. Imidlertid kunne synet ikke se bort fra, at kirken ved denne plans gennemførelse ville blive meget mørk indvendig og mindre egnet til gudstjeneste. Og det kan sikkert ikke forlanges, at en menighed skal gå med til at yde et meget betydeligt beløb for at få kirken væsentlig forringet til gudstjeneste«.

I de samme år skiftede restaureringsidealerne, og en vis tilbageholdenhed over for fortidens monumenter kom en overgang i højsædet. Endnu så sent som 1940 offentliggjordes dog et projekt,[33] der i store træk svarer til Storcks.

Større restaureringer under ledelse af Aksel Skov fandt sted i 1930rne og i 1960erne, og en omfattende istandsættelse af facader og tagværker under ledelse af Aage Kristensen og Jens Vilhelmsen er indledt 1979.

Gulve omtales første gang 1617,[18] da det i våbenhuset fornyedes, og »noget af kirkegulvet« blev lagt om. 11730rne,[54] mens kirken sorterede under rytterdistriktet, gennemførtes en generel omlægning. I forbindelse med varmeanlæggets installation lagdes 1896[16] »silkeborgfliser« i kirkens vestre del, og efter århundredskiftet fortsattes arbejdet i de øvrige afsnit (jfr. fig. 6 og 19). Det var i denne periode, at tanken om at føre kirken tilbage til »oprindelig« skikkelse var virksom (s. 3220), og ønsket om at sænke gulvniveauet i apsis og kor spillede en væsentlig rolle i denne sammenhæng.

Ved hovedrestaureringen i 1960erne afløstes de sorte og hvide fliser af de nuværende gule sten på fladen i sik-sak mønster. Under bænkeraderne, hvor de gule sten tidligere stod på kant, ligger de nu på fladen.

Vinduerne omtales første gang 1616,[18] da en glarmester fra Skanderborg betaltes for at have »indsat et helt nyt i altergulvet« og for at have repareret et i »den søndre korskirke«. Ældre end denne omtale er antagelig det stik efter et stort, spidsbuet vindue, der ses på korets sydfacade over det nuværende (fig. 27). Dets udmuring går i ét med lukningen af to laveresiddende vinduesåbninger, der konstateredes 1980. Den vestre af disse har været 90 cm bred og kurvehanksbuet, den anden en meter bred og rundbuet. Disse åbninger, hvis højder i facaden har været henholdsvis 110 og 135 cm, har afstedkommet den delvise ødelæggelse af de yderste blændinger på murens inderside (s. 3200). Efter formen at dømme kan åbningerne have udgjort (en supplering af?) korets belysning i 1500- og 1600rne, jfr. det netop omtalte arbejde 1616.

Ved den ovennævnte reparation 1849 »indsattes af ny« to vinduer i vestafsnittet, og i løbet af 1870erne foranledigede synet, at hovedparten af vinduerne fik deres nuværende udseende: Rundbuede, udvendig med fals, indvendig med smig.

Tagmaterialet har siden den første omtale 1680-81[55] været tegl, hvoraf der på skibet endnu 1725[20] lå syv fag med hulsten.[56] En større omlægning omtales i 1730rne,[57] og partielle fornyelser fandt sted i årene efter 1914.[58]

Tagværker. Et aftryk af skibets oprindelige, østligste spærfag med skråstivere er bevaret på østsiden af østgavlen (fig. 14) og lader sammen med andre spor antage, at loftsbrædderne har været sømmet på bjælkernes underside.[59] Den nuværende tagstol, der som nævnt s. 3218 overvejende stammer fra midten af 1500rne, har ved reparationer tid efter anden fået udskiftet en del tømmerstykker; en større istandsættelse er gennemført i årene efter 1980.

Opvarmning bragtes på bane ved syn 1893. Ministeriet kunne ikke godkende opstilling af en kakkelovn, hvorefter et varmeapparat fra Bonnesen-Danstrup i København installeredes i kirkens vestre ende,[60] med en skorsten, der førtes op i tagrummet i vestafsnittets østmur. En kalorifer erstattedes i 1960erne af et oliefyret centralvarmeanlæg med kedelrum i kapelbygningen.

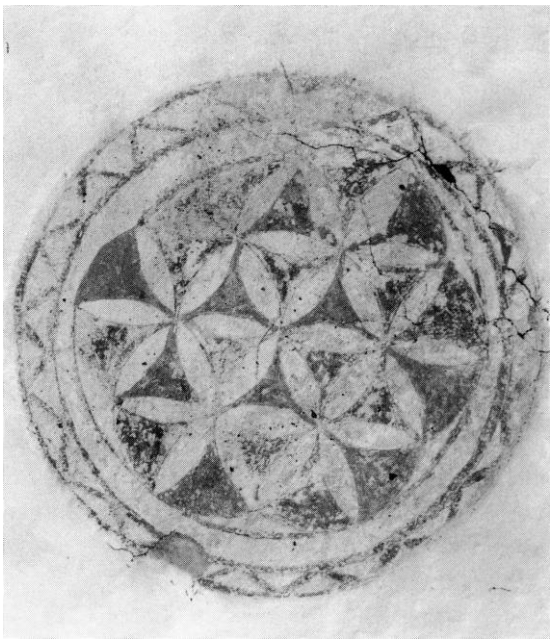

Fig. 43. Kalkmalet roset fra o. 1490 på søndre hvælvkappe i søndre sidebygning (s. 3225). NE fot. 1986. - *Mural painted rosette c. 1490 on the south cell of the vault in the south annex.*

Fig. 44. Solur(?) Cirkulær frådstensskive, tilsyneladende på oprindelige plads på søndre sidebygnings sydfacade (s. 3223). Jens Vellev fot. 1982. - *Sundial(?) on the south side of the tower.*

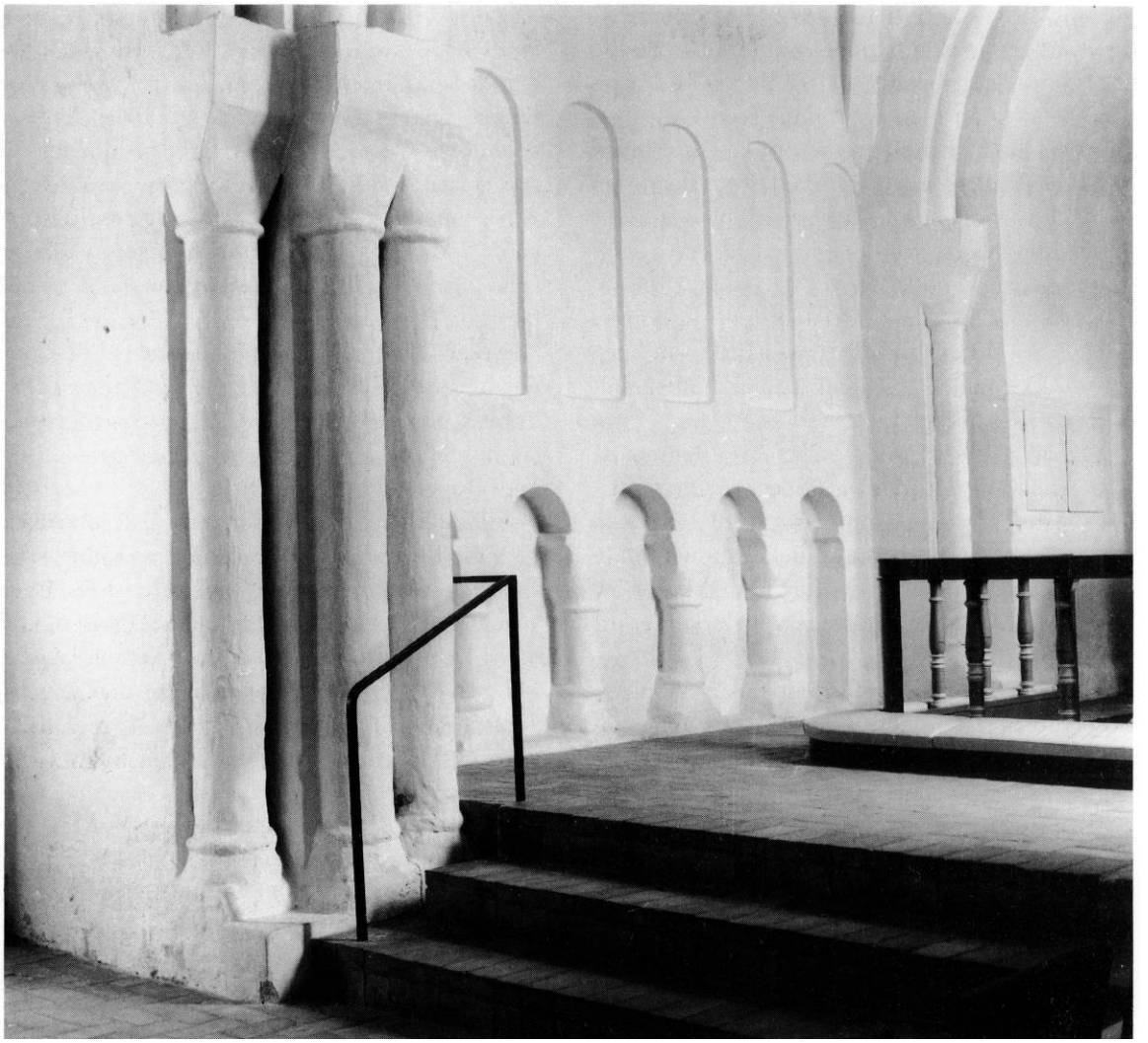

Fig. 45. Korets nordvæg (s. 3200) m.v. set fra skibet. NE fot. 1986. - *North wall of the chancel seen from the nave.*

Kirken står i dag hvidkalket ude og inde og er hængt med vingetegl. Sugfjælene og deres konsoller er malet rødbrune. Det pudsede loft i våbenhuset har profileret gesims. Overalt er gulvene af gule sten på fladen, i gangene, sidebygningerne og koret ligger stenene i sik-sak mønster.

Solskive? Den store frådstensblok, der under dobbeltvinduet på søndre sidebygnings (tårnets) sydfacade (fig. 44) giver sig til kende som en cirkulær, ca. fem cm fremspringende skive (diameter 62 cm) med et hul i midten, er ikke uden sandsynlighed tolket[61] som solur.

†KALKMALERIER

Kirkens hvælv og vægge har kun været genstand for få og kortvarige undersøgelser for eventuelle kalkmalerier. Da J. Kornerup november 1861 til J. J. A. Worsaae afleverede sine tegninger af kirken og nogle iagttagelser i forbindelse hermed, nævnte han, at de øvre felter i korets vægge sandsynligvis var bestemt til kalkmalerier af apostle, og at Kristus kunne have været malet i korrundingens kuppel. Denne antagelse blev bekræftet, dels ved Worsaaes undersøgelse i august 1863,[62] dels ved J. Magnus-Pe-

tersens 18. og 19. august 1892.[63] I forbindelse med sit forslag til restaurering af kirken foreslog H. B. Storck 1. november 1892,[64] at der udførtes »en Dekoration med det fundne som Udgangspunkt«. Da forhandlingerne om restaureringen imidlertid gik i stå, og kirken stod skæmmet efter de forskellige undersøgelser, blev sporene 1895 overkalket efter menighedsrådets og biskoppens ønske.[65]

Også kirkens senmiddelalderlige hvælvinger forsøgtes undersøgt af Magnus-Petersen, men da de ikke kunne nås uden stillads, indskrænkede han sig til iagttagelser fra stige.

Oktober 1907 foretog Chr. Axel Jensen en »besigtigelse« af korets og skibets vægge samt - især - af de to sidebygningers vægge og hvælv. Af de herfundne sengotiske dekorationer anbefalede han en afdækning af et bomærke og en passerroset. Kun den sidste står nu fremme, jfr. nedenfor.

1) Den *romanske,* kalkmalede udsmykning på apsiskuplen og korets vægge har antagelig udgjort en fornem helhed, hvorom man nu kun har sparsomme efterretninger, der hverken tillader en nærmere datering eller stilistiske sammenligninger med andre kalkmalerier.

På *apsishvælvet* fandt J. J. A. Worsaae 1863,[62] en »Christus i kolossal Størrelse, siddende paa en Trone og trædende paa Jordkuglen. Han er omgiven af en Regnbue, og tvende Personer knæle ned for ham og omfavne hans Fødder.[66] Til venstre staaer den vingede Løve, Apostlen Marcus's Attribut, og derunder sees en bred Bort á la grecque. Alle Omridsene ere skarpt tegnede med rød Okker, Grunden bag Christus er malet med en smuk lys blaa Farve. Søilerne paa begge Siderne af Nischen ere decorerede med Rødt.« - Kornerup henviser i sin omtale af kalkmalerierne 1869 til tilsvarende, nyfundne fremstillinger i Væ i Skåne og til de sjællandske i Skibby og Hagested[67] og tilslutter sig hermed den af Worsaae formodede datering til romansk tid. Ifølge denne skulle dekorationen være malet på tør kalk på et fint, glattet pudslag.

Magnus-Petersens undersøgelser 1892[68] koncentreredes for apsishvælvets vedkommende om partierne til siderne for den ovenfor omtalte Kristusskikkelse. På en »fin, glatpudset Flade« fandt han »svage Levninger af romanske Decorationer«. $2^{1/4}$ alen (ca. 140 cm) over gulvet forekom rester af en mæanderbort og herover spor af en »Seraph« og »nærmere mod Midten« »en staaende Figur med Glorie om Hovedet«. Apsisbuens søjler stod med en svag, rødlig tone på de snoede bånd, mellemrummene med hvid farve. På kapitælerne var antydet linier i gul farve.

På *korets vægge* fandtes rester af en dekoration, tilsyneladende ens på de to vægge, men bedst bevaret på nordsiden. Her var i de *seks blændinger* utydelige spor af helgenfigurer, med glorie over hovederne, formodentlig apostle. Mellem blændingerne var malede søjler og derunder en bort med spiralornamenter. På buer og dværgsøjler nedenunder fandt han kun en grå farve. »Malingens Character, den glatte Puds og de mange anvendte Farver« dannede grundlag for Magnus-Petersens antagelse af en datering til »omtrent ved Aar 1200«.[69]

Triumfbuens dekoration omfattede en gul farve på kapitælerne, mens søjleskafter og rundstave havde rester af vekslende farver.

Skibets vægge havde samme, fine pudsflade under hvidtelagene som de ovenfor omtalte, men der fandtes intet maleri, kun spredte spor af farver.

De to sidebygningers vægge viste sig ved Chr. Axel Jensens undersøgelse 1907 at have rester af en kalkmalet dekoration, udelukkende gule og røde,[70] vandrette striber, malet på et tyndt lag hvidtekalk oven på den omhyggeligt glittede kalkmørtel. - I en stribe ved apsishvælvingens fod syntes den røde farve nærmest at stå al fresco, andre steder var tydeligt malet på et ganske tyndt hvidtelag.

Væggene i nordre sidebygnings øvre rum blev undersøgt 1979. På et oprindeligt, glittet pudslag var væggene kalket; på nordvæggen var rester af rød farve, på sydvæggen meget svage spor af okkerfarve. Desuden blev iagttaget et indridset fletmønster. [71]

2) O. 1490. De sengotiske †dekorationer, (der er afdækket) i kirken: i de to sidebygninger, i skibet og vestafsnittet, har tilsyneladende været

Fig. 46. Indre, set mod øst. NE fot. 1986. - *Interior to the east.*

af samme lette, ornamentale art som hovedparten af stiftets øvrige. Nu er kun bevaret en enkelt *passerroset* (fig. 43) på *søndre sidebygnings* sydkappe. Rosetten, der ganske svarer til Adslevs fra 1498 (s. 3108), har inden for en dobbeltramme, hvoraf den ydre med siksakornament, et antal stjerner hver dannet af seks blade og udført i rødbrunt, gråt og hvidt. Ved undersøgelsen 1907 iagttoges desuden på østkappen et sorttegnet bomærke (fig. 72) og på vestkappen en meget medtaget, større cirkelstjerne. På nordkappen fandtes intet.[72] På ribberne var malet vandrette striber, på de søndre røde, på de nordre sorte, alle »med hvide mellemrum«.

Skibets hvælv dekorationer var 1892 kun blevet undersøgt for de lavere partiers vedkommende. På gjordbuer og ribber var malet det velkendte firkløverornament i hvidt på vekslende rød og grå[73] bund, på ribberne var stregtegnede sparrer, hvis let udtrukne spidser endte i lille kugle (jfr. bl.a. Adslevs. 3108).

Vestafsnittets †kalkmalerier fra 1490, der stod fremme ved arkivtegneren Søren Abildgaards besøg i kirken 1771, omfattede på vestvæggen[74] en *indskrift* med »Muncke Bogstaver«, dvs. minuskier: »Maria an(n)o d(omi)ni mcdxc« (Maria, i Herrens år 1490). Der ovenover på muren var malet »en urtepotte med mange lange stilke, som alle har i enden trekantede blade«, dvs. ganske overensstemmende med dekorationer i Skanderup (s. 2903) og Adslev. »Til nordre side« var malet det kendte fabelmotiv med gåsen, der hænger ræven.[75] I en stage, på vinkelfod, var foroven en ring, hvorigennem var ført en

strikke, udstrakt til hver side; i den ene ende sås ræven, i den anden gåsen. - På hvælvingen var malet et våbenskjold, en hvid lilje i blåt felt, for slægten Lillie-Juul,[76] samt et to gange kløvet skjold med farverne sort (eller blåt), rødt og hvidt, der måske kan tilskrives Øm-abbeden Christiern, omtalt 1487-90.[77]

Også korets øvre blændinger har måske haft en sengotisk dekoration. 1907 fandt man »i krogene« et tykkere hvidtelag med spor af rødt.

Kalkmaling på alterbord, se nedenfor.

INVENTAR

Oversigt. Klosterkirken må i sin ældste periode formodes at have ejet rige klenodier til liturgisk brug. Herom vidner først og fremmest den prægtige, guldindvirkede †messehagel, der sammen med andre prydelser blev berøvet kirken i 1100rnes slutning. Af kirkens øvrige, middelalderlige udstyr er nu kun bevaret alterbordet (indklædt i nyere panel) og den romanske døbefont. Af alder og type svarer denne ganske til de omliggende kirkers, og den har rimeligvis været anvendt fra det tidspunkt, klosterkirken blev taget i brug som sognekirke (jfr. s. 3190).

Fra 1500rnes midte stammer et meget usædvanligt, broderet *alterklæde, der antagelig oprindelig har været vægbeklædning på en herregård; det findes nu i Nationalmuseet. Fra 1500rnes sidste halvdel er nogle importerede genstande, et sydtysk dåbsfad og en lysekrone fra Nordtyskland eller Dinant-området.

O.1600 har kirken fået fornyet både altertavle og prædikestol, begge dele svarende til hovedkirken Dovers. Efter at amtmand Fr. L. v. Woyda havde erhvervet patronatsretten (jfr. s. 3190), gennemgik kirken en istandsættelse og modtog mange gaver, især efter hans død 1778, af enken Friderica Adeler. Således kan nævnes altersølv og sygekalk, (†)stoleværk og topudsmykning på prædikestolshimmel samt *tårnur. I kirkens søndre sidebygning blev tillige for familien Woyda indrettet et †gravkapel med våbensmykket gitterportal.

Alterbord, romansk, sat af frådsten og granit eller al,[78] 92 cm højt, 188 cm bredt og nu ca. 126 cm dybt medregnet en ca. 24 cm tyk, nyere påmuring, der er skråt afskåret i siderne, med afrundede hjørner samt skrå affasning på øvre bagkant.[79] De tre forreste sider er nu dækket af panel og bagsiden pudset. En undersøgelse 1938 viste, at bordets tre forreste sider var dækket af et fint pudslag, og at forsiden var stafferet med kalkfarver. Af fem brede, lodrette felter, adskilt af sorte streger, var de tre midterste stafferet med henholdsvis rødbrunt, gulbrunt og mørkegråt, hvorimod de to yderfelter og en bræmme foroven tilsyneladende stod med en grå hvidtning. Der var spor af slid antagelig fremkommet i forbindelse med præstens liturgiske handlinger.

Alterbordets overside er dækket af et groft pudslag afbrudt midtpå, hvor der i en frådsten ses et uregelmæssigt hul. Heri er nedlagt en *relikvie* i en 1 cm stor, rød pose omviklet med en gul snor og nedpakket i flere (nyere?) blå, røde og grønne klude. Det er tilsyneladende resterne fra en *†helgengrav,* som kan være fjernet i forbindelse med altertavlens opstilling i 1580erne.[80] Det har da muligvis været nødvendigt at gøre bordet lavere, men man kan samtidig have søgt at bevare relikvien under et nyt pudslag. Bordet er siden 1938 dækket af en grønmalet træplade med lem over hul og relikvie. Vedrørende *†altre,* se s. 3206 og 3213.

Alterbordspanel, o. 1700, af fyr. Forsiden har tre, kortenderne hver to store, rektangulære fyldinger i profilrammer; spinkel profilgesims. Umalet indtil 1938, da det maledes svarende til stoleværket. Nu grønmalet i to nuancer.

*Broderet *billedtæppe*[81] (fig. 47-51), fra 1500rnes midte, med fremstillinger fra det gamle og ny testamente. Muligvis dansk arbejde og oprindelig formodentlig beregnet til vægdekoration i en herregård, men sekundært anvendt som *alterbordsforhæng* i Veng kirke. Siden 1934 i Nationalmuseet.

Tæppet, der nu måler ca. 108xca. 198 cm, medregnet en senere tilføjet, 5,5 cm's frynse forneden, består af tre baner rødt vadmel. Ved 4-7 cm brede, påsyede gyldenlæderstrimler er tæppet delt i 2x3 felter, der hver har målt

Fig. 47. Udsnit af *billedtæppets 2. felt, i øvre række (jfr. fig. 48 og 49). En krigsknægt frembærer Johannes Døberens hoved (s. 3229). NE fot. 1985. - *Detail of the *embroidered textile's second panel, top row (cf.figs. 48 and 49). A soldier carries in the head of John the Baptist.*

Fig. 48. *Billedtæppe fra o. 1550 (jfr. fig. 49), den sekundære frynse forneden fjernet (s. 3226). Scenernes hovedtræk gengivet i tegning af Jesper Sort 1989. - **Embroidered textile c. 1550 (cf. fig. 49), after the removal of the secondary fringe. The general motifs are shown in the drawing by Jesper Sort 1989.*

ca. 69x69 cm.[82] Begge rækkers yderfelter (især i venstre side) er beklippet i siderne og den nedre række afkortet til nu ca. 40 cm i højden (uden frynsen). Tæppets motiver er på den røde bund udført i broderi med forskelligt farvet silke og guldtråd og med applikationer af silkedamask og fløjl i flere farver. Figurernes omrids og væsentlige detaljer er markeret med påsyede, 2 mm brede læderstimler. Foroven og langs tæppets højre side findes et kantombukket, 1,5 cm bredt, blegrødt bånd. Frynsen er vævet i farveforløbet: hvidt, gult, hvidt og blåt.[83]

Tæppet er nu, trods tidligere forsøg på konservering, stærkt medtaget, hvilket især skyldes de forhen dårlige opbevaringsforhold i kirken (jfr. nedenfor).

Tæppets bibelske scener, øvre række: 1) Et gæstebud, muligvis Herodes' (Mark. 6,21f.). I et rum med arkader i bagvæggen ses på tværs af billedplanet et langbord dækket med en tværstribet og frynset dug, hvorpå to fade og nogle bægre. Bag ved bordet midtfor sidder en kvinde med bøjede arme. Som tæppets øvrige kvinder er hun karakteriseret ved sin krydssyede hårbeklædning, pibekrave, skulderslag og uforholdsmæssigt lange kjole, hvis nedre del under bordet er stærkt dominerende i billedfeltet. Under kjolen, der forneden er prydet med borter, stikker hendes små fødder frem. På hver side af kvinden sidder en mand, til venstre kappeklædt og med en lang genstand (et glas, en såkaldt fløjte?) i hånden, til højre en mand med trekantet hat, opslidsede pufærmer og højre hånd på bordet, venstre bøjet; bagved ses tilsvarende (?) genstand som før nævnt. For hver bordende er placeret en person, hvoraf der til venstre kun er bevaret en hånd og et ben, til højre en stående mand, der rækker hånden frem mod et bæger. Han er iført knækort kofte og bærer rundpuldet hat. En trappe fører fra det nedre hjørne i forgrunden skråt op mod bordet. Til venstre i forgrunden er en tjener, med knækorte bukser, i færd med at hælde indholdet fra én kande over i en anden. Foran ligger en hund, med halsbånd ligesom det bagved stående dyr, måske en abe. Som allerede påpeget af Elna Mygdal kan sce-

Fig. 49. *Billedtæppe fra o. 1550, genanvendt som antependium. Broderede og applikerede scener fra bibelen (jfr. fig. 48). Nu i Nationalmuseet (s. 3226). NE fot. 1985. - **Embroidered textile c. 1550, reused as an antependium, with embroidered and appliquéd scenes from the Bible (cf. fig. 48). Now in the National Museum.*

nen ikke med sikkerhed fastslås som Herodes' gæstebud, da den mangler den dansende Salome.[84] Muligvis skal billedet dog ses i sammenhæng med scenen nedenfor (se nr. 4).

2) (Fig. 47). *Johannes Døberens hoved frembæres* (Mark. 6,28). Foran baggrundens række af bygninger med spidse tage står fire personer: til venstre en drabelig krigsknægt med langt hår og skæg og rundpuldet hat. Han er iført knækort vams med krydslagt bandolér og stribede bukser. I venstre hånd holder han et spyd, i højre Johannes' afhuggede hoved med det strittende hår. Mellem knægtens ben ses en kraftig dolk og yderst en stor blomst. Midt i billedet står en høj, slank kvinde, muligvis Salomes mor, der i armene holder en uspecificeret genstand. Ved hendes side en mand med rundpuldet hat på det ørekorte hår. Hans knækorte dragt, smykket med brede borter forneden, har opslidsede pufærmer. Også han holder en ubestemmelig genstand i hænderne foran livet. Yderst står endnu en kvinde, Salome(?), med perlesmykket hårnet. Hendes lange kjole har krydssmykkede pufærmer og krave. I hver hånd holder hun skaftet til en rund, midtdelt genstand, et musikinstrument?

3) Absaloms død (2. Sam. 18,9f.). Tre rustningsklædte ryttere (fig. 50) på heste med flotte hovedprydelser støder med deres lange lanser mod den forfulgte Absalom, der ses hængende ved sit fyldige hår i et træ. Bibelteksten skildrer den dramatiske begivenhed, der her er illustreret: » ... og da muldyret kom under de indviklede grene af den store eg, da holdtes hans hoved fast ved egen, og han blev hængende mellem himlen og jorden, men muldyret, som var under ham, løb videre.« Man ser Absaloms flagrende hår, de udstrakte arme, med puffede ærmer, og den korte trøje, hvorunder benene, med de korte bukser, hænger slapt ned. På det stærkt beskadigede muldyr ses en del af sadlen og den løsthængende stigbøjle. I forgrunden to store blomster, i baggrunden byens huse og tage.

Tæppets nedre, afkortede række: 4) Et gæstebud, scenen muligvis sammenhørende med

Fig. 50. Udsnit af *billedtæppets 3. felt, i øvre række (jfr. fig. 48 og 49). Absaloms død. To lansebevæbnede ryttere forfølger kongesønnen (s. 3229). NE fot. 1985. - *Detail of the *embroidered textile's third panel, top row (cf figs. 48 and 49). The death of Absalom. Two horsemen carrying lances pursue King David's son.*

nr. 1? I en søjlebåret hal er dækket et bord som det førnævnte, dog ses et bredt bæger, fad med en fisk(?) samt en dyrekølle (?). Midtfor sidder en konge, Herodes(?), med krone på hovedet og iført kappe med skulderslag. Højre arm er bøjet hen foran livet, måske rakt frem mod kvinden ved hans side. Den venstre, bøjede arm, delvis skjult af bordet, forekommer støttet til det usynlige knæ. Kvinden, der har hår, pibekrave og tværstribet skulderslag som de øvrige kvinder, rækker højre arm frem mod kongen (den venstre ligger på bordet). I billedets stærkt beskadigede venstre del sidder ved bordet to mænd, med rundpuldede hatte, og ved bordenden anes en fremstrakt hånd. I forgrunden er kun bevaret hovederne af tre kvinder, karakteriseret ved den tidligere beskrevne hovedbeklædning.

5) Kong Salomos dom (1. Kong. 3,16f.). I en hal sidder kongen midtfor på sin trone flankeret

af to liggende løver. Han er karakteriseret ved sin krone og det store scepter, som han holder støttet til sin højre skulder. Han har pibekrave og (hermelins?)skulderslag over kappen. Venstre hånd rækker han frem mod den foranstående kvinde, hvoraf man nu kun ser overkroppen (fig. 51). På modstående side den anden (fortvivlede?) kvinde, hvis udstrakte arme ses i billedets underkant. Bagved står fem hofmænd, den kongen nærmeststående, med kort hår og uden hat, holder venstre arm bøjet hen mod kongen. Alle de øvrige har lidt forskelligt formede hovedbeklædninger, to af dem har opslidsede, puffede ærmer.

6) Moses og kobberslangen i ørkenen (4. Mos. 21,9). Nederst i billedets venstre hjørne ses den skæggede Moses, med fornemt hovedtøj(!), der med begge hænder holder en stav, hvormed han peger på scenens centrale figur, kobberslangen. Denne har snoet sig om en korsformet træstamme og stikker sit store, kronede og fugleagtige hoved frem foroven. Bag Moses står en kvinde og en mand, hun med perlesmykket hår, han med lange skæglokker og firkantet hat. Blomster udfylder tomrummet foroven. I billedets højre del står en kvinde mellem to mænd. Hun betragter scenen med hovedet let på skrå og holder armene bøjet foran livet. De ret beskadigede mandsfigurer bærer trekantede hatte, den forreste, der ligeledes vender sig mod den frelsende slange, har bøjet venstre arm, med puffet ærme. I forgrunden, under Moses' stav, ses overkroppen af en kvinde med perler i hårnettet.

Materiale, teknik og stil. Tæppets stærkt røde uldstof er vævet i ca. 68 cm brede og nu (efter afkortning) ca. 108 cm høje baner[85] sammensyet i siderne og herover dækket af påsyede gyldenlæderstrimler, der tillige danner skille mellem de enkelte scener. Tilsvarende strimler deler tæppet i en øvre og en nedre række, men herunder ses ingen sammesyninger (blot slid og reparationer), ligesom stoffets vævning tydeligt er fortløbende neden for læderstrimlen. Da alle figurkonturer også er markeret med læderstrimler, kan heraf sluttes, at inddelingen og forløbet af alle seks scener må være oprindelig. At dømme efter rapportens mål må tæppet i venstre side være beklippet med ca. 10 cm og den nedre del afkortet med ca. 26-27 cm. Ved tidligere restaureringer (se nedenfor) er tæppet blevet forsynet med to lag foer, det yderste af hørlærred, derunder et blåt-rødt uldstof; inderst mod tæppet ses rester af et beigefarvet, meget mørt uldstof, måske det oprindelige foer. Endvidere er småstykker af det oprindelige materiale blevet anvendt til dækning af huller eller er blevet forrykket, hvilket tillige med de mange sammensyninger vanskeliggør tolkningen af dekorationen.

De stærkt slidte broderier, der har dækket hele bundstoffet, er i hovedsagen udført med en såkaldt dobbelt nedlagt syning med en tyk silketråd, hvortil kommer tvistsøm på detaljer.[86] Farverne er især rødt, hvidt og gult, mens gyl-

Fig. 51. Udsnit af *billedtæppets 5. felt, i nedre række (jfr. fig. 48 og 49). Overkroppen af en kvinde med langt hår og skulderslag (s. 3231). NE fot. 1985. - *Bust of a woman with long hair and a short cape. Detail of the *embroidered textile's fifth panel, bottom row.*

den, blå og grøn silketråd forekommer sjældnere. Alle personers ansigter er applikationer bestående af hvid, damaskvævet hør med underlag af enten karteflor eller lærred. De summariske ansigtstræk er udført med få, ens sting i silke. Også kvindernes skulderslag og borter på skørterne består af applikationer, til slagene er anvendt cochenillefarvet (rød) silkedamask med indfældede striber af indigofarvet silkefløjl, eller sidstnævnte materiale med striber af gyldent fløjl. Kvindeskørtet i 1. felt har indfældede striber af brunt silkedamask. Til mændenes hovedbeklædning er ligeledes anvendt brunt silkedamask eller indigofarvet, brunt eller gyldent silkefløjl, hvori der kan være udsparet et ternmønster. Hattene er undertiden dekoreret med guldtrådssnor, der også er brugt som halsprydelser eller i kvindernes frisurer. Kvindernes hår eller hovedbeklædning er for de flestes vedkommende udført i heksesting over guldblik, enkelte har »perlehue« bestående af et stykke gyldenlæder dekoreret med hørtrådsknuder og opefter afsluttet af et silketrådsnet spændt over guldblik. Kronerne på hovedet af de to konger og kobberslangen er på et underlag af lærred syet med gylden silke- og guldtråd, fæstnet med rød silketråd. Til bæltespænder, spydblad, scepter og løvemanker er anvendt gyldenlæder.

De bibelske scener, hvor hovedvægten er lagt på de naivt tegnede figurer, er rimeligvis udført efter grafiske forlæg,[87] der sandsynligvis er gengivet ret frit. Mens dragterne synes at tilhøre tiden efter 1500rnes midte, forekommer rytternes udstyr og mændenes hovedbeklædning ret gammeldags ligesom markeringen af baggrundens arkitektur og mangelen på perspektiviske virkemidler.

Den anvendte teknik, der kun delvis kan undersøges på grund af tæppets beskadigede tilstand, synes at have nordiske og middelalderlige relationer,[88] men da sammenligningsmaterialet både her og i udlandet for den omtalte periode er meget spinkelt, kan kun gisnes om en hjemlig tilvirkning.

Billedtæppets historie. Den tidligste omtale af altertæppet forekommer antagelig i præsteindberetningen 1623 til Ole Worm. Heri refereres til et udsagn om, at der på den tid, da Claus Glambek var lensmand på Skanderborg (dvs. 1573-89), »for henved fyrretyve år siden, kort før min embedstid,« kom to adelsjomfruer til kirken og spurgte om, til hvem den var indviet. »Da de hørte, at det var til den hellige Trefoldighed, gik de ind i kirken og prydede alteret med et tæppe af farvet damask med purpur indvævet med mørk farve, bortset fra at den havde indvævet guld.« Der må her være tale om et 1623 i kirken eksisterende alterklæde, rimeligvis det ovenfor omtalte billedtæppe, som sandsynligvis oprindelig har hørt til udstyret i en adelsmands gård, formentlig ophængt som vægtæppe. Den ovenfor beskrevne beskæring af billedtæppets sider og afkortningen forneden synes at bekræfte, at dette er blevet tilpasset anden brug, dvs. alterbordet.

I kirkens inventarier omtales tæppet tilsyneladende først 1687,[89] da der foruden et karmoisinrødt alterklæde af fløjl nævnes et »meget gammelt og forslidt af damask«.[90] 1739/40 meddeles,[91] at der »neden om alteret var et gammelt rødt og gult alterklæde med adskillige figurer på«. 1743 blev det sandsynligvis dækket af et ny anskaffet †klæde (se nedenfor).

Først 1883 blev en større kreds opmærksom på det sjældne tæppe ved et brev fra skolelærer og kirkesanger M. Larsen til Ministeriet for Kirke og Undervisning,[92] hvori han omtalte sit fund af tæppet i forbindelse med en undersøgelse af alteret. Ministeriet foranledigede gennem J. J. A. Worsaae, at professor Storck 30. april 1891 indsendte en undersøgelsesberetning.[93] Heraf fremgik, at det interessante klæde, der da var fastgjort på alterbordet (under et nyere), var meget medtaget og formodentlig ville gå til grunde, hvis det ikke blev opbevaret anderledes. Oldnordisk Museums direktør, der var opmærksom på tæppets »fremragende antikvariske Interesse baade ved Forestillinger og ved Ælde«, foreslog en reparation ved konservator Steffensen og en eventuel afgivelse til et museum.[94]

Denne plan mødte imidlertid lokal modstand,[95] fordi det »engang havde været bortfjernet fra alteret, men da udbrød der kvægpest i

sognet«.[96] Først 1903, ved tårnurfabrikant Bertram Larsens mellemkomst, blev tæppet restaureret af ovennævnte konservator Steffensens hustru og herefter indsat i glas og ramme og ophængt på vestvæggen i Woydas kapel.[97]

November-december 1917 var tæppet udlånt til en udstilling for kirkelig kunst i Nicolai kirkebygning i København.[81] Ved denne lejlighed konstateredes, at tæppet var mørnet og angrebet af fugt. Det følgende år[93] lod Nationalmuseet det konservere.[98] Ved et besøg i kirken 1931 fandt Nationalmuseets tekstilkyndige medarbejder, Elna Mygdal, tæppet så medtaget og »et felt allerede bortraadnet«, at det i løbet af kort tid ville gå til grunde, hvis det forblev i kirken.[99] Endelig 1934 blev det overført til København.[100] Siden opbevaret i Nationalmuseets 3. afd. (inv.nr. D8/1986).

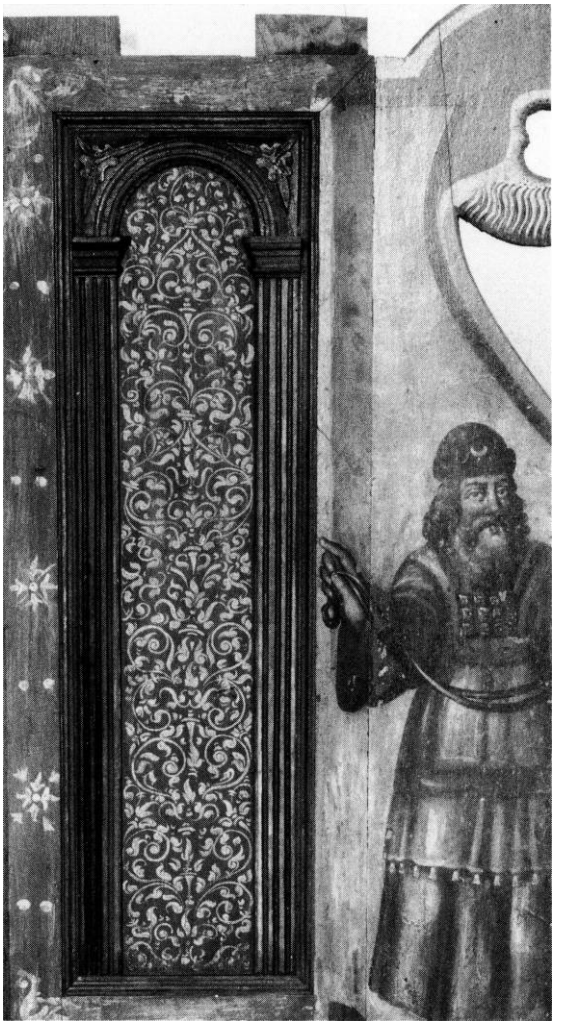

Fig. 52. Panel bag altertavlens storsøjle med maureskeornamenter fra o. 1590. På storvingen maleri af Aron fra ca. 1700. Før restaureringen; jfr. fig. 53 . (s. 3234). Povl Jensen fot. 1938. - *Panel behind one of the principal columns on the altar-piece with Moresque ornamentfrom c. 1590. On the south wing a painting of Aaron from c. 1700. Before restoration; cf. fig. 53.*

Alterklæder. 1687[89] nævnes dels et karmoisinrødt alterklæde af fløjl, dels et meget gammelt og forslidt af damask, formodenlig det ovenfor omtalte billedtæppe. 1743 anskaffedes for 20 rdl. og 70 sk. et klæde af rødt plys kantet med sølvgaloner og med kongens kronede navnetræk og årstallet broderet midtpå[91] (jfr. Dover s. 3158). 1862 bestod alterklædet af sort fløjl ligesom †messehaglen. 1866 og igen o. 1891 ønskedes et nyt, sidstnævnte skulle være »af blodrødt silkefløjl med ægte guldtresser«. 1908 skulle anskaffes et tilsvarende.[16]

Altertavlen (fig. 53), fra o. 1590, af eg, er et snitværksarbejde i renæssance, ifølge sin opbygning tilhørende en større gruppe[101] og muligvis i værkstedsfællesskab med tavlerne i Dover (s. 3158) og nabokirken Tulstrup (Gjern hrd.). Malerierne stammer antagelig fra o. 1700.

Den velbevarede tavle[102] har i modsætning til Dover både de to oprindelige, profillisteindrammede felter i fodstykket og de særprægede storvinger i behold. Ligesom i Tulstrup er de svejfet udsavet, med fantasidyrehoved foroven og udbugende »mave«, hvorimod den nedre del med dyrepoterne er afsavet - ligesom postamentvingerne - formodentlig for at skaffe plads til siderne for alteret.[103] Vingernes dyrehoved,[104] set i profil, med åbent gab (hvis anatomi nu er sløret af den sekundære konturlinie, der går tværs over gabet) har skåret øje, hulet øre og tand både i over- og underkæbe, den sidstnævnte med rillet »hageskæg« og »fip«. - Det næsten kvadratiske midtfelt er indrammet af karnistænder. Bag storsøjlerne er rektangulære, listeindrammede felter, de nedre plane, de øvre med høje arkader, der har kannellerede pilastre, tungekant under bueslaget og treblade i sviklerne. Attikaens tre kvadratfelter er flankeret af pilastre med smalfyldinger. Trekantgavlen herover bærer ligesom

i Tulstrup en udskåret dobbeltvolut, hvis oprulningsender både foroven og -neden danner en spiral, de øvre sluttet til en konsol med drejet topkugle.

Tavlen står med en staffering fra en restaurering 1938,[105] der omfatter dels en retouchering og rekonstruktion af den oprindelige, fra o. 1590, dels en opmaling af en staffering fra o. 1700, samtidig med malerierne. Fra den oprindelige staffering stammer de velbevarede maureskeornamenter (fig. 52) bag storsøjlerne, udført med hvidgul farve på brun bund, samt de varierende blomstermotiver i frisens småfelter, på rødbrun bund. De tilsvarende ornamenter i postamentfremspringenes felter og på søjleprydbælterne er derimod rekonstruerede, de sidstnævnte efter paralleller på tavlen i Brabrand (s. 1529). Også storvingerne har haft en malet ornamentik i sølv og guld, med skravering.[106] I postamentfelterne fandt man desuden rester af en indskrift med gulmalede versaler samt en malersignatur (fig. 73): sammenskrevne initialer »PHL« samt herunder et »G«, muligvis for Per glarmester, der har signeret de beslægtede ornamenter fra 1595 på tavlen i Brabrand[107]. De oprindelige †malerier i top- og storfelt har formentlig stået fremme indtil o. 1700 (jfr. nedenfor). Storfeltets motiv har muligvis været Nadveren at dømme efter både formatet og den genopmalede indskrift i postamentfelterne. Øverst i billedet var rester af en toliniet »overskrift«, malet med hvidgul fraktur.

1655 har tavlen fået en overmaling, der af restaurator er karakteriseret som blot en farvereparation. Årstallet »16-55« er med guld på sort bund malet på postamentfremspringene, og i felterne herimellem er udført den nu stående (genopmalede) indskrift, med gylden fraktur på sort bund, nadverordene: »Tager æder Dett er mit Legome som Brydis(!) for eder. Dette Giør er Till Min Hukommelse(!). - Dricker alle der aff. Denne ny Testamentis Kallck i Mit Bloed, som udgydes for eder till syndernis forladellse«.

O.1700[108] er tavlen blevet nystafferet med rødbrunt på rammeværket og guld på ornamenterne samt en del sølv og guld på lister, konturer og detaljer. På storvingerne er på blå baggrund malet store figurer[109] af *Moses,* i rødlilla kjortel og rød kappe, stående med stav og store lovtavler, og *Aron* (fig. 52) iført sine »herlige og skønne klæder« (2. Mos. 28. kap.) med brystskjold og i hænderne kæden til røgelsekarret. I storfeltet (112x116,5 cm) ses en fremstilling af *Nadveren,* efter Mårten de Vos.[110] Den hvidklædte Kristus, med rød kappe, er omgivet af gråt- og brunligtklædte apostle, med blå og røde kapper. I forgrunden den brun- og rødklædte Judas, kendelig på sit rødlige hår og skæg og pengeposen i hånden. I de tre attikafelter (29x27,5 cm) ses i midten den opstandne Kristus siddende på graven med sit kors under armen, tillige fremstillet som verdens frelser, velsignende og med hånden på jordkuglen. Han flankeres af brystbilleder af to mænd med glorie, den ene skægløs, langhåret (Johannes?), den anden med kort hageskæg, turbanagtigt hovedtøj og en ubestemmelig genstand i hænderne (eller galt opmalet dragtdel?). I gavlfeltet ses en fremstilling af Gravlæggelsen, en ringe kopi af et stik af Hendrick Goltzius fra 1596;[111] hvorfra nogle af personerne er fjernet.

Altersølv. Alterkalk og *disk,* skænket 1793 af kirkeejeren Friderica Anna Sophia Adeler, enke efter Fr. L. v. Woyda (jfr. s. 3226 og gravkapel) og udført af Hans Olsen Lund, Århus. Den store, 24,5 cm høje kalk, svarende til sygekalken (se nedenfor), har ottetunget fod med hul-leds standkant og let skråtstillet fodplade, hvorpå sølvsmedens stempel (Bøje II, 1982, nr. 5964). Fodtungerne er markeret ved dobbelte konturlinier, hvorimellem trambuleringer. Skaftleddene er ottekantede, hvorimod knoppen har seks fremspringende rudebosser samt på over- og undersiden mellemfaldende, rhombeformede blade. Det store, glatte bæger har kraftig mundingsrand, dækket af nyt halvlåg med tud. Under mundingsranden er en indprikket indskrift med kursiv: »Givet til Wenge Kierhe(!) Anno 1793 af Woyda Adeler«. Midt på bægeret er graveret et friherrekronet alliancevåben med forenklet gengivne mærker for Woyda og Adeler. Kalken har rester af forgyldning.

Den tilhørende disk, 15,1 cm i tvm, glat og flad, har på fanen et graveret cirkelkors med

Fig. 53. Altertavle fra o. 1590, med malerier antagelig fra o. 1700 (s. 3233). NE fot. 1986. - *Altar-piece from c. 1590, with paintings probably from c. 1700.*

koncentriske trambuleringer som bund for et streget firblad. Under fanen mesterstemplet.

†Alterkalk og *†disk,* af sølv, tidligst omtalt i inventariet 1681/82.[55]

Oblatæske, 1953, med stempel for J. Holm, Kbhvn., ifølge indskrift »skænket til Venge kirke 1953 af murermester Otto Ebbesen og hustru Sine f. Andersen«. *†Oblatæske,* 1862,[48] af porcelæn, sort, med guldkors og -kanter.

Sygekalk (fig. 54) og *disk,* 1793, formindskede kopier af alterkalken og dens disk, med samme stempel og graveret våben. Den 11,5 cm høje kalk har dog sekstunget fod, og bægerets indprikkede indskrift er lidt afvigende: »Givet til Wenge / og doer (Dover)/Sogne Anno 1793 af Woyda Adeler«. Disken, 7,5 cm i tvm., har tilsvarende cirkelkors som alterdisken.

Fig. 54. Sygekalk, 1793 skænket af kirkeejeren Friderica A. S. Woyda, f. Adeler, og udført af Hans Olsen Lund, Århus (s. 3236). NE fot. 1985. - *Chalice for the sick, donated by the church patron, F. A. S. Woyda (née Adeler) and made by Hans Olsen Lund, Århus.*

Sygeoblatæske, 1949, med mesterstempel for »F. Hingelberg«, Århus.

Vinkande, 1960, stemplet »F. Hingelberg, Aarhus«. *†Alterkander.* 1) 1845, købt hos blikkenslager Høyer i Århus,[48] men allerede 1852 anset for ubrugbar.[21] 2) 1852,[48] af porcelæn. 3-4) 1862[48] anskaffedes to alterkander af porcelæn, sorte, med guldkors og -kanter.[112]

Vinskummeskeer. 1) 1898, 2) 1909.

Alterstager (fig. 55), o. 1625-50, tidligst omtalt 1681/82;[55] 45,5 cm høje, ret lyse i godset, den ene noget rødlig.[113] Foden består af to vulstled over flad fodplade, skaftets nedre del af fladtrykt kugleled mellem to skiver, den øvre del af baluster, der midtpå har et bælte af tætsiddende, drejede hulstave. Lille, lavt klokkeformet lyseskål, der på begge stager ved den øvre kant har indridset et svalehaleformet mærke (efter †lysepibe?). Lysetorn af jern.

Syvarmet lysestage, ifølge indskrift på den runde fod givet 1913 af gårdejer Jørgen Pedersen. Armene har vase- og kugleformede led.

Christian IV.s. bibel, 1633, i indbinding fra 1970. *† Alterbog.* 1739/40[114] nævnes en »Hartmanni Credii postil« (prædikensamling).

†Røgelsekar. I inventarierne for 1680erne[55] omtales et »ildkar«.

†Messehagler. Ifølge Øm klosters krønike[115] skal kirken o. 1170 have ejet »en gylden messehagel af vidunderligt arbejde, som var tæt besat med guldblade og så stiv af guld, at den ikke kunne lægges sammen uden i de dertil indrettede folder«. Denne hagel og »flere andre prydelser« skulle en slægtning af kongen, en »velbyrdig« kvinde ved navn Margrete have røvet fra kirken »med væbnet hånd«. Hagelen skulle være tilbudt dronningen, for at hun kunne påvirke kongen til at gennemføre et mageskifte, hvorved Margrete i Veng kunne få jord til oprettelse af et nonnekloster dér. Til trods for et paveligt påbud til kong Valdemar om at tilskynde Margrete til enten at afgive det røvede eller betale erstatning herfor, havde munkene endnu ikke o. 1207 modtaget nogen af delene.

Efterretninger om andre †messehagler er langt yngre: 1681/82[55] fandtes en karmoisinrød fløjlshagel, måske identisk med den der 1739/40[114] beskrives som værende af rødt fløjl med sølv- og guldkniplinger. 1862[16] var hagelen ligeledes af fløjl, men sort (jfr. samtidigt †alterklæde). Fire år senere[19] anskaffedes en hagel, der atter 1902[16] erstattedes af en ny »af blodrødt silkefløjl med ægte guldkors og guldborter«.

Alterskranke, o. 1937, udført efter tegning af Aksel Skov; drejede balustre under enkel håndliste med frise og hylde. Opstillet foran alteret i retkant, med buede forhjørner. Grønmalet i to nuancer. Den tidligere *†skranke* (jfr. fig. 19), fra 1908,[16] havde drejede småsøjler under kraftig, profileret håndliste med frise; læderbetrukket knæleskammel. Den var opstillet tværs over koret, med flad bue ud for alteret.[116] En *†skranke,* »med tralværk«, til kommunikanterne, er omtalt 1739/40.[114]

Døbefont (fig. 57), romansk, af grovkornet granit, kummen af lys, grålig granit, foden af svagt rødlig; ialt 98 cm høj, den store kumme ca. 69 cm høj og ca. 87 cm i tvm., med en ca. 10 cm tyk indvendig udforing med cement. Ifølge Mackeprang (Døbefonte s. 234, 243, 250) tilhører den de østjyske løvefontes klassiske type og har som det prægtigste eksemplar i sin gruppe givet navn til denne.

Kummen har et glat mundingsbånd, hvis nedre kant er skråt affaset. Herunder består den kraftige reliefudsmykning af to par modstillede løver, hvert med fælles mandshoved, fremspringende henholdsvis 5,5 og 6 cm. Hovederne udmærker sig ved foruden den vanlige, smalle moustache at have kindskæg, et træk, som fonten har fælles med fontene i Malling (s. 2325), Tranbjerg (s. 2229) og Kolt (s. 2187),[117] og som Mackeprang lægger til grund for en tilskrivning til samme stenmester. Dyrene har to rækker tynde mankekrøller og spinkle forben lagt op under hagen. Hvert pars ene løve har halen lagt op over ryggen, hvor den ender i en flerleddet dusk, den anden løves hale følger bagpartiet, går ned mellem benene og op foran kroppen, med dusk over ryggen. Kummemonolitten ender i lille, glat skaftled, der slutter sig til en rund fod,

Fig. 55. Alterstage fra o. 1625-50 (s. 3236). NE fot. 1986. - *Altar candlestick c. 1625-50.*

der har øvre vulst ledsaget af spinkel rundstav, en tilsvarende stav ses længere nede på den hvælvede flade.

1834[21] ønskede synet fonten renset for mug. 1863 var dens plads i skibets sydøstre hjørne (jfr. fig. 5), hvorfra den 1882[21] flyttedes til korets nordøstre hjørne; samtidig rensedes den for maling. Siden 1938 opstillet i skibets nordøstre hjørne.

Dåbsfad (fig. 56), o. 1550-75, sydtysk arbejde i drevet messing, med »fabrikationsstempel« »RS« på fanen. Det er dekoreret med den meget almindelige hjort-og-hund-frise mellem stemplede ornamenter, stjerner og egeblade, både på fanen og omkring bundfeltets lige så almindelige bebudelsesscene. Nærmest denne en næsten udpudset indskriftsbort med minuskier, svarende til bl.a. Fruerings (s. 2994), gentaget fem

Fig. 56. Dåbsfad af messing, o. 1550-75, sydtysk arbejde (s. 3237). NE fot. 1986. - *Brass baptismal dish c. 1550-75, south German work.*

Fig. 57. Romansk døbefont (s. 3236). NE fot. 1986. - *Romanesque font.*

gange. Øverst på fanen graverede initialer »A.B. K. HB.« hvorunder courtoisiemæssigt vendte våbener over årstallet »1623«-, henvisende til Axel Brahe, †1616, og hans hustru Kirsten Hardenberg til Mattrup, †1639.[118]

Dåbskander. 1) 1946, af messing, 36 cm høj; graveret indskrift på foden. 2) 1862, af tin, 25 cm høj til lågknoppens top, i øvrigt svarende til bl.a. Mesings (s. 3140). Ude af brug. Anbragt i vægniche i nordre sidebygning. 3) 1800rnes slutning, fra Den kgl. Porcelænsfabrik, sort, med guldkors og -kanter. Ude af brug. Opstillet i vægniche i skibets østligste fag, i syd.

Prædikestol og *himmel,* fra o. 1600, den sidstnævnte med tilføjelser fra o. 1792; stolens malerier er ved et malet årstal dateret 1641.

Prædikestolen (fig. 58), der svarer til Dovers (s. 3165), sandsynligvis af samme mester, har fem fag med todelte storfelter samt frise- og postament overensstemmende med Dovers. Det karakteristiske »vaffelornament«, skåret i frisefelternes indlagte træplader, er imidlertid her mere »finmasket«, og i postamentfelterne ses i stedet ornamentet i »positiv« udgave: små, tætsiddende pyramidekvadre. På postamentets hjørnefremspring står slanke, kannellerede søjler med korintiske kapitæler under akantusblade. Storfelternes nedre, listeindrammede felter har arkader med riflede pilastre og bueslag, der er dekoreret med indskårne tværstreger og ledsaget af to rækker tandsnit forskudt for hinanden. I buesviklerne er detaljeret skårne rosetter med treblade, alt fremhævet ved indprikninger. Postamentets enkle, udsavede hængestykker har svunget underkant om midttunge; herover er en lille blomst udskåret omkring fire tætsiddende huller og ledsaget af spinkle, indskårne bladranker (fig. 60). Både de drejede hængeknopper, hele underbaldakinen og opgangspanelet langs sydvæggen er nye tilføjelser fra en restaurering 1938 ved Povl Jensen.

Den samtidige lydhimmel (fig. 6 og 46) er ottekantet og har i frisefelterne varierede »vaffelornamenter«. De lave hængestykker har dobbeltvolutter adskilt af midtcirkel med lille, reliefskåret løvehoved. Undersiden prydes af reliefskåret bladroset inden for bladkrans og

Fig. 58. Prædikestol fra o. 1600, med malerier fra 1641 af Kristus og evangelisterne (s. 3238). NE fot. 1986. - *Pulpit c. 1600, with paintings 1641 of Christ and the evangelists.*

omgives af et listedannet, ottekantet felt. Formodentlig o. 1792 (jfr. mindetavle s. 3217) er lydhimlens[119] øvre del blevet fornyet, muligvis af Horsens-billedhuggeren Jens Hiernøe. Som topstykker er anbragt urneformede skjolde. En polygonal midtstolpe med en ottekantet plade bærer lovens to tavler, smykket med en snoet tornekrone. Fra pladen er ophængt bladfestons, der over frisens hjørnefremspring ender i store volutter.

Ved prædikestolens restaurering 1938 fandt man en staffering fra 1641 (jfr. nedenfor) med rød og grøn farve (men ingen guld), der ifølge restaurators mening skulle efterligne altertavlens farver, men da helhedsindtrykket sammen med malerierne ikke ansås for vellykket, nystafferedes stol og himmel efter altertavlens farveholdning og med en del guld og sølv på lister og detaljer. I storfelterne istandsattes de oprindelige, hvidmalede frakturindskrifter på sort

Fig. 59. Maleri 1641 af Kristus, på prædikestolen fra o. 1600; jfr. fig; 58 (s. 3240). NE fot. 1986. - *Painting 1641 of Christ, on the pulpit from c. 1600.*

Fig. 60. Malernavn(?): Johan Rose, på hængestykke under prædikestolen; jfr. fig. 58 (s. 3240). NE fot. 1986. - *Painter's name(?): Johan Rose, on the carved piece below the pulpit (cf. fig. 58).*

bund. Fra øst: 1) »Ligesom hiorte(!) skriger efter ferskt vand, saa skriger min siel till dig Gud. psal. 42.11. /1641«. 2) »Dine ord ere sødre(!) for min gane, end honning i min mund. CXIX psal.« (Sl. 119,103). 3) »Din munds lov ere mig kierere end mange tusinde stycker guld oc søllff. ibidem« (Sl. 119,72). 4) »Dine ord er min(!) foders (!) løcte, oc it lius paa mine veye. ibid.« (Sl. 119,105). 5) »Salige ere de som hører guds ord oc beuare det. Luc. 11.« (Luk. 11,28).

Under arkaderne er *malerier* fra 1641 af den velsignende Kristus (fig. 59) flankeret af siddende og skrivende evangelister med deres tegn ved siden, i hovedsagen udført efter forlæg af H. Wierix.[120] På mørk baggrund er evangelisternes dragter malet med store, grove penselstræk, hvide eller grønlige og skygget med brunt. Kapperne er hvide, røde eller grønne. Over hovederne en spinkel gloriecirkel. Kristus bærer hvid kjortel under rød kappe, hår og skæg er brunt. - På stolens østligste hængestykke (fig. 60) er med hvidt malet »Johan Rose«, måske malerens navn.

Stoleværk, de nyklassiske gavle fra o. 1792, af fyr, bænke og ryglæn fra 1937, udført efter tegning af Aksel Skov. De plane gavle har cirkulære topstykker kranset af udskårne blade langs den øvre del, forneden dråber. Grønmalet i to nuancer, cirkelfeltet brunt, med gråhvide skæringer. Oprindelig var stolene lukket med enkle fyldingsdøre (jfr. fig. 6), ryglænene havde tilsvarende fyldinger. 1938 fjernedes de lukkede stole østligst i begge sider af skibet. †*Stoleværk* er tidligst omtalt 1616-17,[18] da to snedkere fra Århus i fire dage lavede fire skamler, og to tømmermænd »indlagde fodstykker under kaalskamlen« [karleskamlen] og gjorde nye opstandere i stedet for de gamle. - 1862[21] ønskedes stolene forsynet med træskamler.

Armstol til præsten, fra 1800rnes begyndelse,[121] af mahogni, med to vandrette, buede rygbrædder og svajede armlæn, de forreste ben med flere ringled. Betrukket med nyt stof. Anbragt bag altertavlen.

†*Skriftestol* udførtes 1619[18] af to Århus-snedkere, der samtidig lavede et †panel og en †kirkestol.

† Herskab s stol, 1887 indrettet i nogle kvindestole, se †pulpiturstol ndf. 1928[16] fjernedes de her indsatte stole, og nye bænke indsattes i stedet.

Vægskab, i apsidens nordvæg (jfr. fig. 45), de to enkeltprofilerede låger fra 1800rnes senere del, af eg; låsetøjet nyere. Hvidmalet.

Pengebøsser. 1) O.1860, af blik, halvrund, med pengetragt i låget (jfr. Mesing s. 3142 med fig. 29). På bagpladen til låget hvidmalet indskrift: »Giver de fattige«. Anbragt på hylde bag på alteret. 2-3) Nye, af messing, med pengetragt og på forsiden Georgskors i relief. På gavlene til indgangspanelerne.

†Dørfløj. 1617[18] blev »kirkedøren« forlænget, hvortil købtes »fjæl« og to pund jern til »dørjern«, som smeden slog.

Fig. 61. Topfigur fra lysekrone fra o. 1550-1600; jfr. fig. 62 (s. 3242). NE fot. 1986. - *Top figure of chandelier c. 1550-1600 (cf. fig. 62).*

Fig. 62. Lysekrone fra o. 1550-1600 (s. 3242). Hude fot. 1909. - *Chandelier c. 1550-1600.*

†Pulpitur, i tårnrummet, tidligst omtalt 1684/85,[55] da trappen hertil skulle repareres. Fjernet o. 1895.[19]

†Pulpitur stol, også kaldet »Sophiendals stol«, på skibets nordvæg, dels støttende sig til, dels dækkende nordre sidebygning. Den nævnes første gang 1819,[122] da reposen ved trappen var brøstfældig. 1887[19] indvilgede baron Rosenkrantz til Sophiendal i at fjerne pulpituret,[123] mod at gårdens ejere fik egen indgang som hidtil samt plads på gulvet under pulpituret og i den næstøverste stol.

Orgel, 1974, med 12 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Poul-Gerhard Andersen, Bagsværd. Disposition: Hovedværk: Spilfløjte 8', Principal 4', Dækfløjte 4', Oktav 2', Mixtur III. Crescendoværk: Rørgedakt 8', Kobbelfløjte 4', Spidsfløjte 2', Quint $1^{1/3}$', Sesquialtera II. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8'. Facaden består af fem rundbuede pibefelter. Orgelhus af umalet eg; pibefelternes gitre er stafferet med guld på forsiden og lilla på siderne. De hængslede fløjdøre er på indersiden beklædt med udglødede kobberplader, der er udsmykket med et stort antal runde, forgyldte træknapper med stiliseret Kri-

Fig. 63. Løvehoved fra lysekrone o. 1550-1600; jfr. fig. 62 (s. 3242). NE fot. 1986. - *Head of lion from chandelier c. 1550-1600 (cf. fig. 62).*

stusmonogram. I tårnrummet. *†Orgel,* 1911, med fem stemmer, bygget af A. C. Zachariasen, Århus. Disposition: Manual: Bordone 16', Principale 8', Bordone d'amore 8', Salicionale 8', Ottava 4'. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Facade af standardtype med tre pibefelter og svunget overkant. Klingende og stumme prospektpiber af sølvbronzeret zink. Skænket af »gaardeierske Cathrine Pedersen, Nørre Vissing Østergaard«.[124] På podium i tårnrummet, med spillebord i orgelhusets sydside.

Salmenummertavler, fire nyere, inddelt i seks felter, hvoraf de fire beregnet til indskudsbrikker med sortmalede tal på hvid bund; profilrammerne grønmalede. † *Salmenummertavler.* 1868 anskaffedes to tavler, 1873 én.[48] Et fotografi fra 1909 (fig. 19) viser antagelig en af dem. O.1911[16] fandtes én stor og fire små tavler med løse numre.

Lysekroner. 1) (Fig. 62), fra 1500rnes sidste halvdel, af messing. Den velbevarede renæssancekrone, formodentlig et importarbejde fra Nordtyskland eller området omkring Dinant, har 2x6 næsten vandret udgående ~formede lysearme,[123] hvis nedre spiraler løber ud i roset. Lysepiberne er urneformede, de flade dråbeskåle i hovedsagen fornyede. Stammen har lille, let fladtrykt midtkugle mellem indknebne led og nederst et kraftigere profileret afsluttet af et dobbelt løvehoved (fig. 63), der bider om en dobbeltring med modstillede fantasidelfinhoveder. Topfiguren (fig. 61) er en vildmand, der i den løftede højre hånd holder et bladsmykket, glat skjold. Om panden og livet bærer han et snoet bånd. Ophængt i koret i flerleddet jernstang adskilt af fire uægte forgyldte, ovale trækugler. Også i den tidligste omtale af kronen, 1739/40,[91] var dens plads i koret.

2-3) Formodentlig de to kroner, der 1911 skænkedes af baron Rosenkrantz.[19] De er ens, af messing og har ti lysearme, der hver deler sig i to grene med en lyseholder. Øverst en krans af refleksblomster; stor, glat hængekugle. I skibet.

4) O.1920, med graveret skriveskriftsindskrift på hængekuglen: »Erindring fra Familien Søgaard Søballe«. Ottearmet, ligeledes hver med to lys, og krans af refleksklokkeblomster. I skibet.

†Ligbårer anskaffedes 1617,[18] 1736[126] og 1761.[91]

Jordpakastelsesspade, nyere, bestående af drejet skaft med jernblad.

**Tårnur* (fig. 64), fra slutningen af 1700rne,[127] bekostet af geheimerådinde Woyda[20] (jfr. s. 3219). Uret har ankergangværk og timeslagværk anbragt side om side i en jernramme (længde 61 cm, bredde 33 cm, højde med ben og pyntespir 64 cm), der er svejset sammen med de fire lodrette hjørnestivere, forneden med ben, foroven afsluttet med spidse spir. De to værker har hver to lodrette tapstivere fastholdt til rammen med kiler. De har begge trævalser, optræksudvekslinger og spærkegle. Mellemhjul i gangværket. Drevet fra valsehjulsakselens udveksling til viser mangler, men hjulet udvendig på rammen er i behold. En aksel med hjul af samme størrelse har i en vinkel været ført ud til

timeviseren mod vest, men denne mangler, dog ses endnu akslen fastsat på en ejendommelig stiver, som er skruet til rammen. Der har endvidere været viseraksel til den søndre side af tårnet. Overensstemmende hermed nævner synsprotokollen 1803,[20] at uret, der slog hvert klokkeslet, havde skive eller timevisere til to sider (jfr. s. 3217).

Slagværket har 12 hammerstifter og i øvrigt konventionel udløsning (indfaldsarmen mangler). Det er bemærkelsesværdigt at finde to mellemhjul. - Et kampestens urlod står på tårnloftet. Indtil 1957 stod uret ude af brug i tårnet, hvorefter det af menighedsrådet deponeredes i Nationalmuseets 3. afd. (inv. nr. 2437/1964).

Klokke, 1891,[48] leveret af S. Frichs jernstøberi; 73 cm i tvm. Indskrift med reliefversaler: »Anno 1797 er Venge kirkeklokke omstøbt af eieren Frederica Adeler enke af Voyda og anno 1891 igjen omstøbt af kirkeeierne«. Ti år tidligere havde støberiet leveret en klokke, nr. †4, der imidlertid allerede 1891 var revnet og derfor måtte omstøbes.

† Klokker. 1) 1462. Ifølge Abildgaard 1771 havde tårnklokken en indskrift med »munkebogstaver«, rimeligvis minuskier: »Anno d(omi)ni m.c.d.lxn alpha et o, Deus et homo, o Rex glorie veni cum pace«. (I Herrens år 1462. alpha og omega. Gud og menneske. O, ærens konge kom med fred).[128] Omstøbt 1797, se nr. †3.

2) Ved klokkeskatten 1528/29 afleveredes en klokke, der med al jernfanget (ophænget) vejede 2½ skippund og 1 lispund.

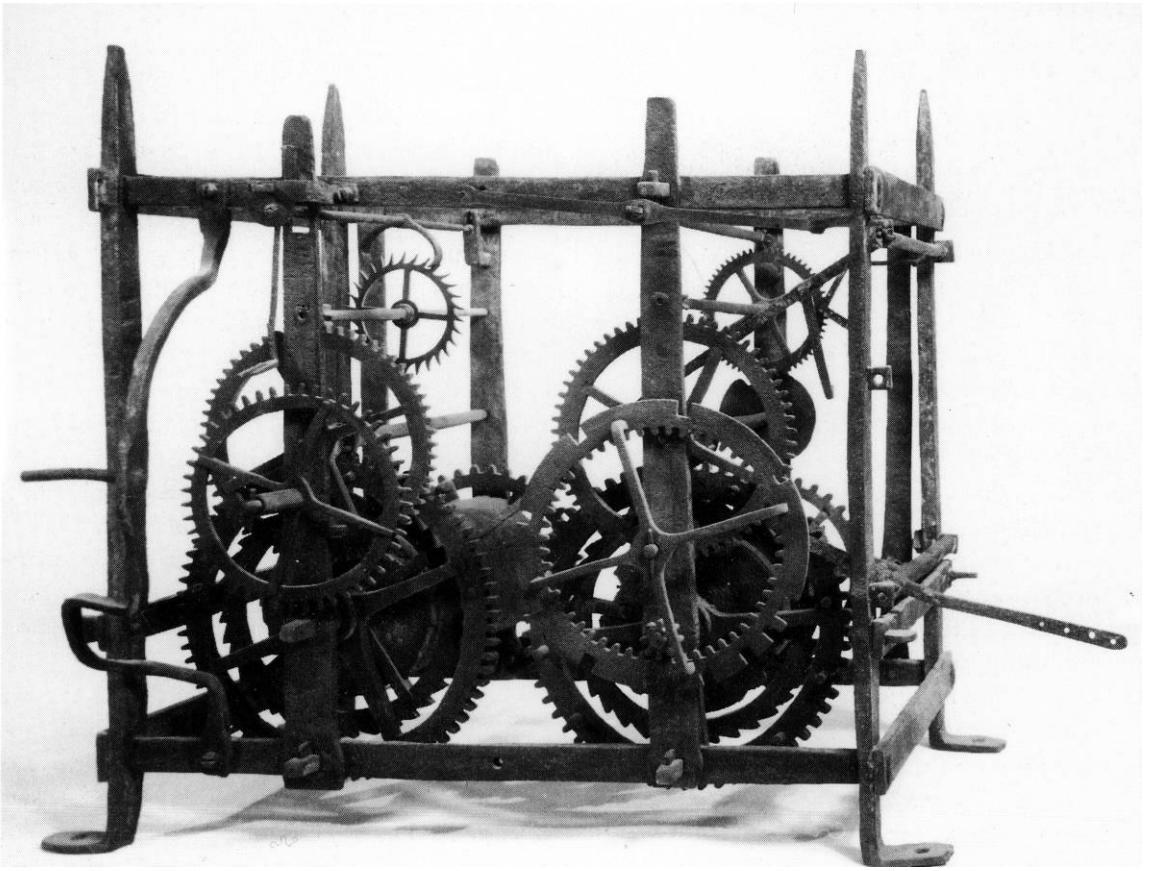

Fig. 64. *Tårnur fra 1700rnes slutning, bekostet af geheimerådinde Woyda. Nu i Nationalmuseet (s. 3242). JJF fot. 1985. - **Tower clock from the end of the 18th century, donated by the church patron, Friderica Woyda. (Now at the National Museum).*

Fig. 65. Gravsten nr. 1, o. 1626, over tre børn af birkefoged Knud Andersen, Vengegård (s. 3244). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 1, c. 1626, to three children af manor court official Knud Andersen, Vengegård.*

3) 1797, omstøbt af †klokke nr. 1, af kirkeejeren Friderica Adeler, enke af Woyda (jfr. indskrift på †klokke nr. 4 og den bevarede klokke). 1826[122] var den i stykker og ubrugbar. Ifølge synsprotokollen 1862[16] målte den 1 alen i tvm. og var 3/4 alen høj.

4) 1881,[48] omstøbt af †klokke nr. 3. Indskriften lød: »Anno 1797 er Venge Kirkeklokke omstøbt af Eieren Frederikke Adeler, enke af Woyda, og Anno 1881 igjen omstøbt af Kirkeeierne.« Dens tvm. var 27½ tomme. Revnet 1891 og omstøbt, se ovenfor.

Klokkestol, o. 1891, af eg, formodentlig genanvendt tagtømmer. Stolperne tappet ned i fodremmen og op i fælles hanebånd. - 1689/90[50] blev »klokværket« i tårnet fornyet.

GRAVMINDER

Brudstykke af **gulvflise,* ca. 7,5x5,5x2,2 cm, muligvis anvendt til markering af en *grav*; fra 1500rnes slutning. Det er af rødbrændt ler med rester af mørkegrøn glasur, hovedsagelig i den stemplede ornamentik: en del af en lilje karakteristisk for en østjysk gruppe (jfr. bl.a. Adslev s. 3119f.). Fundet i vestafsnittets sydøstre hvælvlomme, nu i Nationalmuseet (inv. nr. D 49/1989).

Gravsten. 1) (Fig. 65), o. 1626, med trekvartfigurer af tre små børn af Knud Andersen i Vengegård, birkefoged over Skanderborg birk.[129] 1) Iahanne Knvdts daatter, †8. juli 1626, 42 uger gl., 2) Anders Knvdsen, †26. sept. 1625, halvtredie år gi. og 3) Anne Knvdtsdaatter, †12. apr. 1622, 9 uger gl. - »(oc er di alle 3 barne fød i Wengigaard)«.

Grå kalksten, 55x86x3,5 cm, med en ramme prydet af attisk slyngbånd, i hjørnerne afbrudt af roset. Indskriften med reliefversaler, på stenens nedre halvdel, er opstillet i tre spalter under hver af de respektive børn. Mellem de to førstnævntes indskrifter er med små bogstaver indføjet den ovennævnte parentes. I stenens øvre felt, ses børnene frontalt, med hovederne brydende den profilerede ramme, der har indre tun-

gebort. De holder alle hænderne samlet foran brystet i bøn. Den pluskæbede dreng i midten har skulderlangt hår, pibekrave og midtknappet kofte med korte skøder. Pigerne har ens runde kraver, men i øvrigt forskelligt hovedtøj og kjoler. Jahanne bærer takket kniplingshue, en hårfletning ses bagved. Hun har spidst, mønstret liv med brede bræmmer og kraftigt markerede ærmegab. Anne har tætsluttende hue og plisseret forklæde med takkede kanter. Baggrunden overalt trambuleret. Stenen er beslægtet med børnestenen nr. 2 i Hvilsted (s. 2616) og er rimeligvis udført i samme værksted. Nedlagt bag alteret.

2) O.1731, over »sallige kone ... datter, ... [V]issing«, *25. aug. 1701, †18. okt. 1731, 30 år, 9 uger og 5 dage gl. Tre ens store fliser af grå kalksten, 48x48 cm, med indskrift med fordybet kursiv, der oprindelig enten har udgjort tre fjerdedele af en hel, behugget gravsten eller den tilsvarende del af fire sammenhørende fliser, hvoraf nu den øvre i højre side mangler. I gulvet i skibets sydvestre hjørne.

†Gravsten. 1) 1731[130] omtales en ligsten, som lå på rytterbonden Christen Andersens fars begravelse. En anden ligsten på samme begravelsessted var af krigsråd Morville[131] året før blevet overladt til Jørgen Nielsen i Freystrup.[132] 2) 1760/61[91] fik kirken en indtægt på 1 rdl. for en ligsten lagt over Tøger Rasmussen af Søeballe (jfr. †ligtræ).

†Gravtræer og *†gravrammer* er nævnt under kirkens indtægter i en kort regnskabsperiode omkring 1700rnes midte[91] (jfr. Dover s. 3174). I) 1739/40. Et ligtræ på Niels Rasmussen af Vissings grav: 64 sk. 2-3) 1743/44. Jens Sørensen af Vengegård: 64 sk. - Et mindre over et barn af Vengegård: 32 sk. 4) 1744/45. Ligramme med seks *†fliser* over sal. Johan Kaetum(?) af Søbølle: 1 rdl. 32 sk. 5-6) 1746/47. Jens Jacobsen for et ligtræ over et barn: 16 sk. - Niels Lauridsen ligeledes over et barn; begge af Vengegård. 7-11) 1748/49. Jens Pedersen i Vissing for et ligtræ over »sin formand«: 64 sk. - To små ligtræer på to små børn: 32 sk. - Karen Knudsdatter for at »indlægge« to ligtræer, det ene på »sin sal. mand, det andet på sin egen forhåbendes gravsted«: 1 rdl. 32 sk. 12-13) 1750/51. Ligtræer på Rasmus Madsen og kone af Vissing: 64 sk. 14-15) 1751/52. På to små børn tilhørende Niels Lauritzen i Vengegård: 32 sk. 16) 1752/53. På Tøger Rasmussens datter af Søeballe: 64 sk. 17) 1754/55. En ramme at indlægge over sal. Jonas Jensen i Veng: 1 rdl. 32 sk. 18) 1764/65. Niels Rotkær i Vissing skulle betale for en ramme med fliser. 19) 1766/67. Et ligtræ over Joen Jensen af Vissing: 64 sk.

Fig. 66. Mindetavle for familien Woyda, muligvis fra o. 1790 (s. 3246)'. NE fot. 1986. - *Memorial tablet to the Woyda family, possibly from c. 1790.*

†Begravelser. 1746/47 betaltes 1 rdl. for fru oberstløjtnant Wentins begravelse i kirken. 1750/51 erlagdes tilsvarende for hendes mands lejersted.[91]

Woydas †kapel, indrettet i kirkens søndre sidebygning (s. 3212) efter amtmand, geheimeråd Fr. L. v. Woydas død 1778 og formentlig færdiggjort 1792, da hans enke lod opsætte en mindetavle over våbenhusdøren vedrørende kirkens istandsættelse (s. 3217). Fra indretningen er nu kun bevaret en mindetavle samt det gitterværk, der tidligere har dannet lukke mellem skibet og

Fig. 67. Gitterportal, o. 1790, til Woydas †gravkapel, muligvis udført i Jens Hiernøes værksted i Horsens (s. 3246). NE fot. 1986. - *Carved screen, c. 1790, from the former entrance to the Woyda's †sepulchral chapel, possibly made by Jens Hiernøe's workshop, Horsens.*

kapellet,[133] men som i 1880erne har fået den nuværende placering i nichen foran rummets apsis (jfr. s. 3219).

Gitterværket (fig. 67), fra o. 1790, må ligesom kirkens øvrige, nyklassicistiske billedskærerarbejder (tilføjelser på prædikestolshimlen, stolegavle) formodes at være udført i Jens Hiernøes værksted i Horsens. Det har form af en tofløjet *portal* med listeværksgitter, hver fløj delt forneden i to felter ved et tværgående bræt, der er smykket med en skåret bladranke foran lodret kannelering. På fløjenes øvre del er ophængt festons, midtpå ses en cirkulær træplade, hvorpå er anbragt en skåret dobbeltroset. Over en svær tandsnitgesims har buefeltet over fløjene en relief udsmykning omkring en udsavet plade med (malet) våben for amtmandens hustru, Friderica Anna Sophia Adeler. Under pladen hænger guirlander og udenom ses en mangekantet listeindramning, der øverst bærer en Louis-seize vase med flammer. Bøjleformede akantusranker udfylder de nedre buehjørner.

1980 blev gitterværksportalen restaureret[134] og stafferingen nyopmalet. Træværket står sortmalet som baggrund for ornamenternes uægte forgyldning. I buefeltet er Adeler-våbenets mærker blevet istandsat bl.a. med ægte forgyldning ligesom oprindelig.

Gitterportalen, der er forsynet med et beskedent låseblik på den ene fløj, er noget lavere end den nuværende åbning mellem skibet og kapellet, hvilket er overensstemmende med, at kapellets gulv har ligget højere end skibets, og at der herfra har været adgang ad en lav trappe.[118]

Mindetavler. 1) (Fig. 66), muligvis fra o. 1790, bestående af en cirkulær træplade omgivet af en laurbærkrans omviklet med knækbånd, der ligeledes kanter indersiden. Den bærer foroven en krone med akantusblade, forneden hænger en akantusbladknop. Pladen sormalet, med nyere, gulmalet bibelcitat fra »Joh. Evang. 5. Kap. 24. Vers«. 1897 hang den på skibets nordvæg, 1909 over kirkens vestdør,[135] nu på kapellets vestvæg.

2) 1888. »Herunder hvile Geheimeraad F. L. v. Woida, f. 1696, d. 1778, og Hustru F. A. Sophie Adeler, f. 1728, d. 1805, og tvende Børn. Indsat i taknemmelig Erindring af Kirkeeierne 1888«. Rektangulær, sort marmortavle, 42x70 cm, med fordybet, gylden indskrift. Indmuret i kapellets sydvæg. - En *egegren,* af sølv, med en plade, hvorpå er graveret, med skriveskrift: »Med Tak fra Arbeidere og Funktionærer«, er ophængt i glas og ramme på østvæggen.

I kapellet henstod indtil 1888 lire *†kister,* to større og to mindre, med ægteparret Woyda-Adeler og to af deres børn. Nævnte år blev kisterne nedsat under kapelgulvet og ovennævnte mindetavle opsat.[136] Af *†kistepladernes* indskrifter[137] kendes to: 1) 1766. Frøken Leopoldine Sofia Dorthea Amalia de Woyda, *23.juli 1766, †4. nov. samme år. »Sidst da min Fader et nyt

Fig. 68. Udsnit af ramme (jfr. fig. 69) fra o. 1650, omkring lem til gravkrypt under koret (s. 3248). NE fot. 1986. - *Detail of frame (cf. fig. 69), c. 1650.*

Aar begyndte, jeg denne Werdens Lys ved Middagstid først saa / Og hurtig mig igjen fra denne Jammer skyndte; / jeg ilede afsted det sande Lys at naa. / Mig 15 Ugers Tid var nok af Grædedage, / jeg Fryd og Glæde fik for dette Livets Nød...«.

2) 1805. Geheimerådinde Friderica Anna Sophia Woyda, f. Adeler. »Som skiønt Skud fremspirede Hun den 25. Sept. 1728 af skiønneste Stamme;« faderen, geheimeråd Friderich Adeler, stiftsbefalingsmand over Christiansands stift, moderen Anna Beate f. Rosenkrantz. Gift 31. marts 1750 med geheimeråd Friderich Ludvig de Voyda, herre til Sophiendahl og amtmand over Skanderborg og Aakiær amter, der døde 11. marts 1778, »efter at have aabnet en bliid Udsigt for kommende Slægter ved 2 Sønner og 5 Døttre, hvoraf kuns 3 Døttre efterlever og begræder Tabet af den bedste Moder.« Hun døde 20. febr. 1805, 76 år og 6 måneder gi. Geheimerådinde Woyda, der ved sin død boede i Århus, bisattes 14. marts 1805 i Marselis' begravelseskapel i Århus domkirke, hvor hendes kisteplade blev afskrevet.[138] Kisten er formodentlig senere overført til familiens kapel i Veng. 1888 blev gravkapellet inddraget til benyttelse for menigheden.[139]

Grav krypt under koret (jfr. fig. 28), formodentlig indrettet o. 1650 (jfr. nedenfor), muligvis af beboere på Vengegård, herimellem måske anvendt af nogle birkefogeder fra samme slægt og senere nogle nørrejyske overførstere, der residerede på gården.[140]

Adgangen til krypten er ad en (nyere) lem i skibets gulv midt for korets nederste trin. En trappe fører ned til rummet, der er overdækket af krydshvælv, og som har et lille, tilgitret vindue i korets nord- og sydmur.[141] Den ovenfor

Fig. 69. Ramme, fra o. 1650, omkring lem til gravkrypt under koret (s. 3247). NE fot. 1986. - *Frame, c. 1650, round trapdoor to the crypt under the chancel.*

nævnte lem er omgivet af en rektangulær *ramme* (fig. 69), af eg, smykket med billedskærerarbejde fra o. 1650. Den måler 178x112 cm, de enkelte rammestykker 23,5-25 cm i bredden. Disse har forsænkede felter med barokke fladsnitsranker (fig. 68) med volutter og fantasiblomster. I hjørnerne og midt på langsiderne et kvadratisk felt med dobbeltroset. Rammen stærkt nedslidt og frønnet.

1889 blev de ti »hensmuldrede« kister, der stod i krypten, nedgravet på kirkegården, uden indhegning og inskription. Ifølge præsteindberetningen 1890 var kistepladerne så forvitrede og indskrifterne så udviskede, at det ikke kunne erkendes, hvem de bisatte var.

Kirkegårdsmonumenter. 1) Støbejernsgravmæle[142] (fig. 70), 1855, over »Elisabeth Rosenkrantz f. Rosenkrantz 1824. 1854. 1855«. Citater fra 1. Cor. 15,54 og 57. Det særprægede monument består af to dele, et egentligt gravmæle med skriftplade og et foranstående podium hvorpå en liggende hund. Det ca. 2 m høje gravmæle består af en profileret sokkel, hvorpå syv sammenstøbte »sten«, smykket af en efeuranke, der danner ramme omkring en polygonal tavle med gravskriftens gyldne reliefversaler. Gravmælet krones af et stort, latinsk kors af hvidt marmor. Her foran er anbragt et større podium, hvorpå en liggende hund, troskabens symbol. Gråmalet efter restaurering 1986.[143] På gravsted tæt ved den tidligere indgang fra Sophiendals have til kirkegården,[144] nord for skibet (jfr. nedenfor).

2) O.1867. Rasmus Laursen, f. i Veng, d. smst. 6. dec. 1866, 80 år, og Ane Pedersdatter, f. i Hemstok, d. i Veng 1867, 70 år. Indskrift med fordybede versaler på siderne i en opslået bog hvilende på en blok smykket med vedbend og med foranstillet, nu afbrækket kors. På blokkens hjørne stenhuggerens (?) navn »Hiort«. Ved søndre sidebygnings apside.

Gravstedet for familien Rosenkrantz til Sophiendal på kirkegårdens nordvestre del (jfr. ovenfor) er indhegnet af jerngitter mellem granitborner. Midtpå er rejst et marmorkors hvorpå et citat på latin fra Mat. 19,6. Omkring dette er opsat fem ens tavler med indskrifter over følgende: 1) Baron Jørgen Rosenkrantz, †1831, og baronesse Friederike Rosenkrantz, f. Marquard, †1849. 2) Amtmand, baron Gottlob Emil Rosenkrantz, †1884, og baronesse Louise Rosenkrantz, f. Rosenkrantz, †1911, samt oberst, baron Frederik Rosenkrantz, †1882. 3) Jørgen Rosenkrantz, †1912. 4) Anna Rosenkrantz, †1945. 5) Holger Jørgen Gottlob Frederik baron Rosenkrantz, †1962. - De afdøde er hensat i en muret gravhvælving med indgang fra Sophiendals have.[139]

Fig. 70. Kirkegårdsmonument af støbejern 1855 over Elisabeth Rosenkrantz, †1854 (s. 3248). JJF fot. 1987. - *Churchyard monument of cast iron 1855 to Elisabeth Rosenkrantz, †1854.*

KILDER OG HENVISNINGER

LA Vib. præstearkiv: Kirkeregnskabsprotokol for Venge kirke 1812-1924 (C KRB-501) - Kirkeprotokol 1885-1921 (C 389. 36). - *Ved embedet:* synsprotokol 1862-1985. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier

vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874f. samt forkortelser s. 2875.

NM2: Håndskrift: F. Uldall: Om de danske Landsbykirker VI, 1895, s. 298-305. - Præsteindb.: 1884 (†kisteplade 1766 og †kister), 1890 (gravminder), 1891 (†klokke nr. 3). - Indberetninger ved Jacob Kornerup 1861 (bygning, †kalkmalerier m.v.), J. Magnus-Petersen 1892 (†kalkmalerier), H. B. Storck 1892 (notater og forslag vedr. restaurering), J. Rosenkrantz 1904 (*altertæppe. Afskrift af beretn. i kirkens arkiv), Chr. Axel Jensen 1907 (†kalkmalerier), Povl Jensen 1936 (inventar) og 1938 (alterbord, altertavle og prædikestol), Mogens Larsen 1974 (prædikestol), 1978 (inventar) og 1980 (puds m.v. i nordre sidebygnings øvre stokværk), Charles J. Gallefant 1979 (puds m.v. i nordre sidebygnings øvre stokværk), Georg N. Kristiansen 1980 (gitter til Woydas kapel), Hans Stiesdal 1982 (våbenhus m.v.), Skalk/Wormianum, Højbjerg, ved Carsten Sønderby 1983 og 1989 (dendrokronologiske rapporter (jfr. note 36), Jens-Jørgen Frimand 1985 (* tårnur), Else Østergård 1986 (analyse af *altertæppe), Vibeke Michelsen 1986-87 (inventar samt *billedtæppe), Therese Kaspersen og Jens-Jørgen Frimand 1986 (inventar og gravminder), Knud J. Krogh 1989 (*gulvflise). - Udskrifter af de gennemgåede arkivalier findes i NM2.

Notebøger. NM2: S. Abildgaard IX, 1771, s.46-47 (†kalkmalerier og †klokkeindskrift), Henry Petersen I, 1890, s. 88-89 (*alterklæde og altertavle), M. Clemmensen XI, s. 1-14, C. M. Smidt CXLI, o. 1925, s. 18-21 (bygning), Birgit Als Hansen 1980 (vinduer).

Tegninger og opmålinger. NM2: Jacob Kornerup 1861 og 1863 (helhed og detaljer, herunder plan, snit m.v., desuden illustrationer til Danske Mindesmærker, forlæg og tryk (jfr. fig. 2 og 3 samt tegningen på bogens omslag)), C. O. Zeuthen 1863 (to tværsnit), Valdemar Koch 1890 og 1891 (prospekt af kor samt måleblade og rentegninger af opmåling (benyttet i Ældre nordisk Architektur)), H. B. Storck 1892 (restaureringsforslag), Frimodt Clausen 1900 (forslag til alterskranke), Povl Jensen 1936 (stolestader), Aksel Skov 1936ff. (bygning, stolestader m.v.), udat. (prædikestol, ornament, signatur m.v.), Aage Kristensen, Jørgen Malling og Jens Vilhelmsen 1975 (tagværker ved bl.a. Roni Wallin), 1979 (ndr. sidebygning, nordfacade ved Bue Beck og Jørgen Emborg), 1980 (apsis og kor, facader ved Bue Beck) og 1985 (skibets tre facader), Morten Aaman Sørensen 1980 (indlagte bjælker), Knud J. Krogh 1985ff. (skibets nordfacade).

Kunstakademiets bibliotek: H. B. Storck (restaureringsforslag), Joachim Skovgaard 1892 (tegninger efter Storck), Erik Jensen og John Thorson 1920 og M. L. Stephensen 1927 (skolearbejder med proportions- og rekonstruktionsstudier). *Kgl. bygningsinsp. Århus:* Tegninger 1962ff. (vedr. restaureringer; desuden korrespondance siden 1914). *Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen,* Århus: Tegnestuens originaltegninger og andet materiale siden Aksel Skov 1964.

Litteratur: Chr. Heilskov: Hjelmslev Herred: Venge Sogn. ÅrbÅrhSt. XXX 1937, s. 1-35; kirken s. 29-31. MeddÅSt. 1975, s. 74-75 (orgel); 1978, s. 87-88 (inventar). Halvor Bundgård: Venge sogn og Venge kirke. Udarbejdet 1959. Tilrettelagt og udgivet for Venge Sparekasse af Else Rasmussen 1980. H. Schlesinger: Landsbykirker og deres omgivelser. Fredningsplanlægning i Århus amt. Amtsfredningskontoret i Århus amtskommune 1982, s. 78-79. Se desuden udforsknings- og litteraturoversigt s. 3190.

Historisk indledning ved Lars Bisgaard, beskrivelse af kirkegård, bygning og tilknyttede afsnit ved Kjeld de Fine Licht, (†)kalkmalerier, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen, orgel ved Ole Olesen og *tårnur ved Hans Stiesdal. Engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1989.

[1] Præsteindb. til Ole Worm, s. 57. Trefoldigheden eller Treenigheden eller Trinitatis. Jfr. note 38.

[2] DaRigBr. 1. rk. II, nr. 167 (1165-66).

[3] Øm Klosters Krønike, oversat af Jørgen Olrik, ÅrbÅrhSt. XXV, 1932, s. 57-153. Om overtagelsen af klosteret i Veng m.v. s. 60ff. Sv. E. Green Pedersen: Øm Klosters grundlæggelse og dets forhold til bisp Sven af Århus. ÅrbÅrhSt. LVII, 1964, s. 173-246. Om de her aktuelle begivenheder navnlig s. 191ff.

[4] DaRigBr. 1. rk. II nr. 182 og 183 (1167-72).

[5] DaRigBr. 1. rk. V, nr. 105, jfr. nr. 110.

[6] Øm Klosters Krønike (note 3), s. 118.

[7] Kronens Skøder III, 67.

[8] LA Vib. Århus bispearkiv. Adk. på jura patronatus 1615-1712 (C 3. 1152).

[9] LA Vib. Landstingets skøde- og panteprot. Kopier af protokolerede breve 1693-94, fol. 394 (B 24. 658).

[10] LA Vib. Landstingets skøde- og panteprot. 1768-72, fol. 203 (B 24. 701).

[11] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes istandsættelse m.m. 1804-23 (C 3. 1151) og Provstearkiver. Hjelmslev hrd. Synsprot. 1803-12 (C 30F. 2).

[12] KancBrevb. 7. nov.

[13] NM6. Den kgl. Mønt- og medaillesamling. FP. III, s. 224.

[14] Svane: Helligkilder, s. 229.

[15] I sin tid, bl.a. som professor i middelalderarkæologi ved Århus universitet, har Olaf Olsen gentagne gange besøgt og diskuteret Venge kirke med Krins og andre udlændinge; således med de engelske monumentforskere A. R. Dufty (1962) og Christopher Hohler (1977). Førstnævnte fandt kirken klart influeret af byggeskik i Østengland, den anden afviste nære relationer til engelsk arkitektur.

[16] Synsprot. 1862ff.

[17] Bl.a. Heilskov, s. 24-29.

[18] RA. Rtk. 6 års kirkergsk ... 1620 (B 184 e).

[19] LA Vib. Provstearkiver. Hjelmslev-Gern hrdr. Synsprot. 1826-1915 (C 32. 2 og 3) og Rgsk prot. Veng kirke 1812-1924.

[20] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).

[21] LA Vib. Provstearkiver. Hjelmslev-Gern hrdr. Synsprot. 1826-1915 (C 32. 2 og 3).

[22] Afb. i Svane: Helligkilder, s. 230.

[23] Om fund af mulig tårnfundering og brolægning i landsbyen, henholdsvis 1926 og 1933, Heilskov, s. 8; om amtsmuseumsrådets sonderinger i landsbyen 1985 f, indb. NM2, jfr. Skanderborg Museum årsskrift nr. 17, 1985, s. 14.

[24] Abrahamsen: Orientering, s. 57: 2,4°.

[25] Bl.a. Uldall, s. 298, nævner forekomster af jernal, hvortil må siges, at de anvendte frådsten adskillige steder er ret jernholdige og kan ligne al.

[26] Jfr. Jacob Kornerup i Danske Mindesmærker, s. 28; Haugsted, s. 171, nævner forekomster ved Venge sø.

[27] Det er ikke lykkedes at fastslå, om der i tagværkets oprindelige udformning var spærsko, som tillige dannede konsoller.

[28] Mogens Clemmensen, s. 4.

[29] I H. B. Storcks indb. til ministeriet af 4. april 1892 skriver han, at det oprindelige gulv i koret lå 75 cm under det eksisterende; i skibet var differencen 50 cm.

[30] Vilh. Lorenzen, s. 104.

[31] Jfr. ÅrbOldkHist. 1898, s. 62-63.

[32] Mogens Clemmensen, s. 5, udtrykker forbehold med sin formulering: Buen gør indtryk af at være oprindelig.

[33] Kun beskedne rester er bevaret i hjørnerne. Navnlig i rummets nordøstre hjørne aflæses situationen i skiftegangen.

[34] På skibets murkrone har stået en ca. 30 cm svær lukkemur (hvilken i syd umiddelbart iagttages i tårnet), og i dennes østre ende ses et aftryk af foden af et af skibets spær. Desuden indberetter Bi Skaarup 1981 til NM2, at hun på nordre sidebygnings østvæg ved skibet har observeret et (siden forsvundet) hjørne, der har været udført i pudsen mellem væggen og den fjernede lukkemur på skibets murkrone.

[35] De spor på vestfacaden, som tidligst Mogens Clemmensen, s. 4, opfattede som usikre vidnesbyrd om udvendige adgange, tilhører snarest yngre åbninger; den nedre (s. 3219) har været blændet længe, den øvre må sættes i forbindelse med tårnet (s. 3216).

[36] Per Kristian Madsen, Den antikvariske Samling i Ribe, i samarbejde med Carsten Sønderby fra Skalks dendrokronologiske laboratorium i Højbjerg, har for redaktionen foretaget undersøgelsen og fundet, at bjælken, der mangler splint, er fældet et ubekendt antal år efter 1045; jfr. Harald Andersen i Skalk 1989, nr. 2, s. 15. Håbet om en mere præcis datering må knytte sig til en fremtidig analyse af en eller flere vinduesrammer.

[37] Jfr. G. Bandmann: Mittelalterliche Architektur als Bedeutungstråger. Berlin 1951; F. Möbius: Westwerkstudien. Jena 1968; A. Tomaszewski: Romanskie koscioty z emporami Zachodnimi. Warszawa 1974 (resumé, s. 397-414: Romanische Kirchen mit Westemporen in Polen, Bohmen und Ungarn); senest E. Fernie: Chambers over Sanctuaries in Romanesque Churches. Beregnes publiceret 1989 i Hafnia XI.

[38] E. Cinthio: Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters. Acta Visbyensia III, Visby 1967, har s. 163-64 peget på, at (i byer) i Skandinavien angiver Salvatorpatrocinier ofte kongelige stiftelser. Benediktinernes nære forhold til Treenighedskult er vel bevidnet siden Karl den Stores tid.

[39] Hubert Krins, s. 78-84.

[40] Her tænkes navnlig på oversigten: H. E. Kubach og A. Verbeek: Romanische Baukunst an Rhein und Maas, Berlin 1976. Inden for 1000rnes byggeri i Frankrig kan man fæstne sig ved en nicherække i krypten i Saint-Aignan i Orléans (Barral I. Altet (red): Le paysage monumental de la France autour de l'an mil, Paris 1987, s. 257-59), mens A. Czuchra: Abt Oliba Cabreta und der frühromanische Kirchenbau in Katalonien. Dissertation ved Albert-Ludwig universitetet i Freiburg i Breisgau, Mainz 1985, har fremlagt et materiale fra Spanien, Sydfrankrig og Norditalien. Her vil opmærksomheden rette sig imod S. Daniel i Gerona (abb. 26) og nogle beslægtede plantyper, der kan minde om Venge kirke. Dennes lighed med S. Per i Sigtuna er dog større, og endda er nogen samhørighed allerede afvist af Haugsted. Et forsøg på placering af sidstnævnte kirke er givet af G. Redelius: Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid, Lidingø 1975.

[41] Ihvorvel efterretningerne, med Jacob Kornerups ovenfor citerede udtryk, er utilstrækkelige, er de efter danske forhold dog bemærkelsesværdige og meddelsomme angående adskillige, væsentlige punkter. Med rimelig sikkerhed tillader de at slutte: 1. at kirken er rejst som klosterkirke, 2. for benediktinerordenen og 3. at den helt eller delvis blev finansieret af en af Valdemar den Stores forgængere, dvs. 4. at dens opførelse ligger før midten af 1100rne.

I tilslutning hertil må man imidlertid konstatere, at flere muligheder for på stedet at anstille undersøgelser har været utilstrækkeligt udnyttede, lige siden Kornerup henledte opmærksomheden på den »ærværdige Kirkebygning«. Ironisk nok bemærker man bl.a., at få år efter, at Valdemar Koch havde gennemført sine pudsafbankninger og opmåling, og mens »Det særlige syn« blev nedsat, lagdes nyt gulv i kirkens vestre del i tilslutning til varmeanlæggets installation, og at dette arbejde ikke fulgtes fra antikvarisk hold.

Det var ønskeligt, om en sådan lejlighed og adskillige senere havde været benyttet til blot begrænsede

sonderinger. Spørgsmål, som i dag henstår ubesvarede, kunne muligvis have været belyst. Hvad således eksempelvis angår vestafsnittet, kunne forhallens oprindelige relation til skibet måske have været afklaret, ligesom man måske kunne have fået grundlag for overvejelser om, hvorvidt rummet tillige havde fungeret som dåbskapel.

Højtplacerede vestkapeller var siden Karl den Stores dage gængse i benediktinerklostre. Venge kirkes vestafsnit er selv i sin amputerede skikkelse et fremtrædende monument i vor middelalderlige arkitektur. Dets særlige betydning inden for helheden fremgår af facadens magtfulde artikulering med pilastre. Har tårnet oprindelig været kronet med pyramidetag, har dets karakter af (reduceret) vestværk i europæisk forstand givet sig til kende på tankevækkende måde.

Også andre steder i kirken kunne og kan selv en mindre undersøgelse under de rigtige omstændigheder skaffe værdifuld information om oprindelige træk og dispositioner. I forbindelse med de nylige restaureringsarbejder er tilvejebragt et forbedret kendskab til flere enkeltheder, men meget står tilbage.

Når det engang måtte lykkes at få tidsfæstnet byggeriet mere præcist, vil der åbne sig mulighed for at reflektere over de lands- og kirkepolitiske omstændigheder, der dannede baggrund for en måske lokal beslutning om klosterets grundlæggelse. Udgik initiativet fra en konge i rollen som *defensor ecclesiae?*

Munkeboet i Veng var næppe landets ældste kloster, men det tilhørte den første bølge af benediktinerstiftelser og fortjener under enhver synsvinkel stor opmærksomhed.

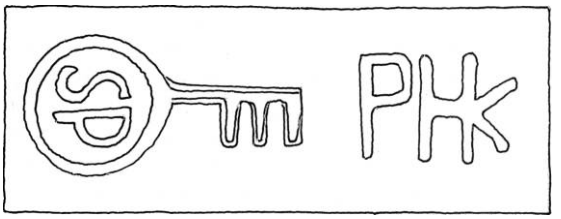

Fig. 71. Stempler fra *tagsten i NM2, 1:1 (s. 3251, note 58). KdeFL 1989. - *Stamps on *roofing tiles.*

[42] 1985 konstateredes ikke desto mindre udskridning af skibets langmure ved vestafsnittets østmur.

[43] Denne gavl er et af de afgørende indicier for, at sidebygningerne ikke har været højere (end den nordre er nu), som foreslået i seneste udgave af Trap.

[44] Note 20. 1754-55 repareredes »tindingerne«, RA. Rgsk. 1660-ca. 1848. Skbg. rytterdistrikts rgsk. for kirker i Skbg. amt 1739-67 (279-85).

[45] Jfr. N. J. Israelsen: Vindeltrapper af træ i Danmark, 1983, s. 11-14.

[46] Toppen af den vist nok fladbuede døråbning, som Kornerup indtegnede på sin grundplan 1861, ligger ca. 280 cm over facadens skråkantsokkel, og i forbindelse med gravkapellets hævede gulv må der have været anlagt en udvendig trappe.

[47] Note 20, jfr. ØJyHjemst. XIII, 1948, s. 134.

[48] LA Vib. Kirkeregnskabsprot. Veng kirke 1812-1924.

[49] Note 48. L. Thane: Skanderborgs Historie. Skanderborg 1908, anfører for denne tid tre murermestre af dette navn.

[50] Allerede Kornerup i Danske Mindesmærker, s. 29, gav udtryk for, at »det ville være meget ønskeligt, om der ved denne interessante Kirkebygning kunde blive foretaget nogle Forandringer, hvorved det Oprindelige kunde komme mere til sin Ret og navnlig de tvende Sidekapeller eller Korsarme blive forenede med Langhuset« (jfr. note 133).

[51] H. B. Storck fremsendte 15 blade opmålingstegninger og 10 blade vedr. istandsættelsen. I sit ledsagende brev af 4. april 1892 anførte han videre, at opmålingerne skulle bekostes af beløbet til danske kirkers opmåling.

[52] Jfr. Karin Kryger 1977 og 1980.

[53] W. Bay: Forslag til Restaurering af Venge Kirke. ÅrbÅrhSt. XXXIII, 1940, s. 129-39; jfr. Lorenzen, s. 110.

[54] LA Vib. Ryttergodserne. Dronningborg rytterdistrikt. Synsprot. 1724-35 (GRyt 7. 1).

[55] RA Rgsk. 1660-ca. 1848. Århus stifts kirkergsk. 1680-94 (261-66).

[56] På kirkens loft henligger en del munk-og-nonne tegl.

[57] Note 54 og LA Vib. Skbg. rytterdistrikt 1717-67. Dok. og rgsk. vedr. kirker og skoler 1719-66 (GRyt 8. 12).

[58] Noterne 16 og 48. To *vingesten med stempler (fig. 71) er indbragt til NM2 (Inv. nr. D 404/1979).

[59] Jfr. V. Koch: Trækonstruktioner i danske Kirker fra Middelalderen. ÅrbOldkHist. 1899, s. 188-205.

[60] Noterne 16 og 48.

[61] Mogens Clemmensen, s. 4; jfr. J. Vellev: Middelalderens solure, hikuin 14, 1988, s. 173-98, Veng s.178-79.

[62] Jfr. Kornerup i Danske Mindesmærker s. 29. Vedr. Worsaaes rejse i Jylland, til dels sammen med Kornerup og N. L. Høyen, se J. J. A. Worsaae: Af en oldgranskers breve, 1848-85, udg. af V. Hermansen 1938.

[63] Indb. til NM 25. aug. 1892, jfr. Karin Kryger i Hafnia, s. 79f.

[64] Brev til Min. f. Kirke- og Undervisningsvæsenet (RA. J. nr. RR 667. 1891). Samtidig tilbagesendtes tegningerne med beskrivelsen af »de fundne Malerier i Venge«. 17. juli 1893 tilsendte Henry Petersen ministeriet Magnus-Petersens beretning »og to blade afbildninger vedr. kor og apsis«. Begge dele nu forsvundne.

[65] Breve af 9. febr., 6. maj og 17. juli 1893 og 9. febr. 1895 (jfr. note 64).

[66] Poul Nørlund og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944, s. 19, noten. Om de to knælende personer udtales, at det ikke vides, om det er stiftere; i romansk tid afbildes disse her i landet almindeligvis stående.

[67] Henrik Græbe: Kalkmålningarna i Vä kyrka, i Ale, Historisk tidskrift for Skåneland 1962, 2, s. lf. og samme, i Sveriges Kyrkor. Skåne. Bd. 111:1 (139), 1971, s. 74f. - DK. Frborg. s. 2658f. og DK. Holbæk, s. 533f.

[68] I et brev af 24. aug. 1892 til Henry Petersen (NM2) (næsten enslydende med indb. 25. aug. 1892) kaldte Magnus-Petersen undersøgelsesresultatet »dårligt«, hvilket især skyldtes, at store partier tidligere var afdækket (navnlig hvor Kristus skulle findes) og derefter overhvidtet, hvilket havde bevirket, at man ikke kunne få billedet frem, hverken ved bankning eller vaskning.

[69] Indb. 25. aug. 1892. I brevet 24. aug. samme år (note 68) skrev Magnus-Petersen: »De gamle dekorationer synes at være samtidige med kirkens opførelse, den glatte bund, hvorpå de er malet, ligner meget frescopudsen, men farverne er ikke faste - jeg vilde holde malingen for en mislykket frescomaling udført af en ukyndig hånd«. - Bevaring af de fragmentariske rester var efter M-P.s mening (indb.) ikke mulig. Han anbefalede derfor, at »en lignende Decoration« blev gengivet ved den forestående restaurering af kirken.

[70] Samme farvespor fandt Chr. Axel Jensen på korets nordvæg, »i vestligste blænding«, da han her foretog nogle sammenlignende farveundersøgelser.

[71] Formodentlig på vestre åbnings ene flankemur.

[72] Cirkelskiven i ribbernes skæringspunkt blev ikke afrenset.

[73] Indb. 1892 omtaler farven som blå, hvilket nok er en fejl for grå, der i den velkendte dekoration almindeligvis veksler med rødt.

[74] »I vestlige ende nede i Kirken, oppe ved Pulpitudet er paa Muren malet ...«.

[75] Jfr. Århus domkirke, s. 436, med note 237, samt bl.a. Skivholme, s. 1954. - Abildgaard har tegnet en lille skitse af motivet.

[76] Af personer, der måske kan komme i betragtning, kan nævnes Søren Nielsen Juul, †1535, til Hedegård og Østergård (A. Thiset: Stamtavler over danske Adelsslægter II, 1891, s. 302), væbnerne Anders Juul og Oluf Brandi Juul, begge nævnt 1. febr. 1493 (A. Thiset: Danske adelige Sigiller, 1905, s. 42 og 50, og - som venligst foreslået af Knud Prange - Niels Munk af Ballebo, 1446-64, som Adelsleksikonet har som selvstændig slægt; farverne på våbenet ukendt.

[77] Venligst foreslået af Knud Prange med henvisning til segl nr. 790, i Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, 1886. Abbeden omtalt 1487-90; våbenets farver ukendt. Sigilværket henregner abbeden til slægten Brahe. Splittaf-slægten forekommer dog Prange (med Adelsleksikonet) mere sandsynlig.

[78] Ifølge Povl Jensen 1938.

[79] Se J. Kornerups plan 1861 og en plan 1921. - De afrundede hjørner er måske som foreslået af Povl Jensen foretaget samtidig med itusavning af altertavlens vinger for at skaffe passage omkring alteret.

[80] Nærmere bordets bagkant iagttoges desuden et stykke (0,5x0,5, cm og 5,5 cm tyk) af en lodretstillet egeplanke; jfr. fot. af bordpladen ved Povl Jensen. - Flere steder i overfladen fandtes desuden forkullede træstykker.

[81] Tæppet er tidligst publiceret af Elna Mygdal: Kirkelig Tekstilkunst, i Meddelelser fra Selskabet for dekorativ Kunst, 1918, s. 10-13.

[82] De øvre felter måler i bredden: 1) 58,5-59 cm, 2) 68,5-69 cm, 3) 69,5-70 cm. Det midterste felt, nr. 2, er øget forneden med ca. 9 cm.

[83] Tekstilteknisk undersøgelse er venligst foretaget for redaktionen af konservator Else Østergård, NM.

[84] Sml. bl.a. kalkmaleri 1513 i Bregninge på Ærø, jfr. Kirsten Dannesboe, i Ico, 1985, 2, s. 12f.

[85] Ingen ægkanter bevaret.

[86] Jfr. Anne Marie Franzén: Prydnadssomnar under medeltiden, Uppsala 1972, s. 28 og 18. Teknikken med den dobbelt nedlagte syning kendes fra billedtæpper med islandsk oprindelse, fra nordiske »bonader« samt fra middelalderlige liturgiske broderier. Se også Gertie Wandel: To broderede Billedtæpper og deres islandske Oprindelse, i NMArb. 1941, s. 71-82, og Elsa E. Gudjonsson: Refilsaumur og Augnsaumur, i Nordiske Husflidsting, Tromsø 1980, trykt i Elverum 1980, s. 65f. - En beslægtet teknik med broderi i uld, hør og silke og figurkonturer ved læderstrimler ses bl.a. på et alterklæde fra Reykir kirke, Island, fra 1. halvdel af 1500rne, Elsa E. Gudjonsson: Traditional Icelandic Embroidery, Reykjavik 1985, s. 48.

[87] Jfr. bl.a. Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede, 1961, s. 229f. - Egentlige forlæg har ikke kunnet efterspores trods søgen i bl.a. The Illustrated Bartsch. Vedr. 3. felts Absalomsfremstilling ses visse lighedspunkter med stik af V. Solis 1562, gengivet hos Garde s. 283.

[88] Jfr. bl.a. Marie Schuette och Sigrid Müller-Christensen: Broderikonsten, Tübingen 1963. - Vedr. vævede paralleller, se bl.a. Georg Garde: Dansk billedvævning 1500-1800, 1949. Se i øvrigt Thor B. Kielland: Norsk Billedvev 1550-1800, Oslo 1953, s. 51ff. og Herman Schmitz: Bildteppiche, Leipzig 1919.

[89] LA Vib. Århus bispearkiv. Hjelmslev herredsbog 1687 (C 3. 1105).

[90] Samme tekstilbenævnelse som anvendt i præsteindb. til Ole Worm 1623. Datidens præster og kirkeværger var som regel uvidende om tekstilers art.
[91] RA. Rtk. rev. rgsk. 1660-ca. 1848. Skanderborg rytterdistrikts kirkergsk. (279-85).
[92] Brev af 21. juli 1883, i NM2.
[93] Korresp. i NM2.
[94] Brev af 9. febr. 1892 til Ministeriet; NM2.
[95] Ifølge beretn. 31. jan. 1904 ved Sophiendals ejer og kirkeejer J. Rosenkrantz. Afskrift af beretn. ved embedet, i NM2.
[96] Et udsagn, der forklarede, at førnævnte M. Larsen i et brev i NM2 af 12. sept. 1883 til Worsaae beklagede, at kirkeværgerne havde nægtet borttagelse af klædet til undersøgelse i Kbhvn. Jfr. Journal f. særl. kirkesyn I, 62 (1882, nr. 96), i NM2.
[97] Restaurering og indramning bekostet af menigheden efter indsamling; jfr. beretn. i kirkens forhandlingsprot (note 95).
[98] Jfr. Fortid og Nutid III, 195.
[99] 1934 foresloges tæppet deponeret i Den gamle By og restaureret af direktøren, Peter Holms hustru, Petra Holm. Ingen af delene skete.
[100] Det ønskedes undersøgt og restaureret. Først 17. sept. 1936 forelå overslag fra Rigmor Wandall (ved Ellen Andersen, NM3); påtegning på sag; overslaget forsvundet.
[101] Jfr. bl.a. Brabrand, s. 1526, Ølsted, s. 1729 og Ovsted (Voer hrd.); se i øvrigt Peter Bang Termansen: Fra Museets kirkelige Afdeling, i ÅrbGlBy. 1939 og -40, s. 9-15.

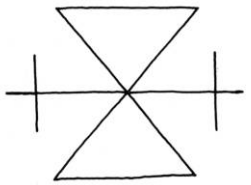

Fig. 72-73. Bomærker. 72. Kalkmalet bomærke, fra o. 1490, på søndre sidebygnings østkappe; ikke målsat (s. 3225). 73. Signaturen »PHL G«, måske for Per glarmester, på altertavlens fodstykke, o. 1590; 1:1 (s. 3234). Tegnet 1989 af Jesper Sort efter indberetninger af Chr. Axel Jensen 1907 og Povl Jensen 1938. - *Personal marks. 12. Mural painted mark, c. 1490, on the east cell of the vault in the south annex. 13. Signature 'PHL G', perhaps of Per the glazier, on the base of the altar-piece, c. 1590.*

[102] I forbindelse med forslag om fornyelse af alterbygning og alterskranke 1906 talte arkitekt S. Kühnel for, at altertavlen bevaredes (RA. Min. f. Kirke- og undervisn. 1. dep., j. nr. 3 E 1478 (med opmåling af altertavlen, samt forslag til alterskranke, ved S. K.)).
[103] Foretaget før 1906, jfr. note 82 samt alterbord ovfr.
[104] Sml. Ølsted og Ovsted.
[105] Versalindskrift malet bag på tavlen: »Altertavle og prædikestol istandsat under Nationalmuseet 1938. Povl Jensen.«
[106] Ifølge restaurator efterlignende udskåret træ, svarende til Ovsted.
[107] Jfr. også tavlerne i Åby, s. 1436f., Hasle, s. 1506f og alterbordsforsidens †ornamenter i Framlev, s. 2045.
[108] På tavlens bagside et utydeligt årstal »1[7]05«, måske samhørende med stafferingen.
[109] Moses efter H. A. Greys' titelblad til Christian IV.s bibel 1647, Aron efter forlæg af Virgil Solis, i Biblische Figuren, Nürnberg 1565.
[110] Stukket af enten H. van Luyck eller H. Wierix. Marie Mauquay-Hendrickx: Les estampes des Wierix, Bruxelles, II, 1979, nr. 146. (I) A. 360.
[111] Jfr. Christie: Ikonografi, I, 156, fig. 317.
[112] Jfr. fot. 1909 i NM.
[113] Denne stages balusterbælte også skarpere i profilerne end den andens.
[114] LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. f. rytterdistrikternes kirker 1716-23 (C. 2439).
[115] S. 67ff., note 3 ovfr., med henvisning til Sv. E. Green Pedersen, s. 194 og 202 samt note 4 ovfr.
[116] I forbindelse med en plan om korgulvets omlægning foreslog Det særlige kirkesyn 1899, at knæfaldet blev fornyet og gjort hesteskoformet. Hverken et forslag ved arkitekt R. Frimodt Clausen fra 1900 (nu i NM2) eller et andet »i romansk stil« ved S. F. Kühnel 1905-06 faldt i godjord. (Journal f. Det særlige kirkesyn 1887-1929, 1900, nr. 2. NM2; jfr. note 19).
[117] Jfr. også Grundfør, s. 1661, med lignende træk, men med afvigende øjenomgivelser.
[118] Venligst oplyst af Knud Prange.
[119] 1763/64 (note 91) lod sognepræsten prædikestolen, det vil antagelig sige himlen, »nedsænke«, da den hang for højt. På prædikestolen var 1836 nogle lister borte, og to år senere var lydhimlens bærebjælke løs (note 21).
[120] Markus udført efter Wierix, 849. A. 651, Johannes efter Wierix 851, A. 653 (jfr. note 110); de to andre evangelister antagelig malet på grundlag af disse.
[121] Repareret 1842 og 1851 (note 21).
[122] LA Vib. Provstearkiver. Århus amts sdr. provsti. Synsprotokol 1817-54 (C 30 I. 2).
[123] Allerede 1861 udtalte J. Kornerup i sin indb., at »den afskyelige herskabsstol, der vansirer kirken«, burde forsvinde, og at døren, der var brudt gennem det nordre kapels alterniche, skulle tilmures.
[124] Indskrift på sølvplade, nu opsat bag på altertavlen; jfr. note 19.
[125] 1837 manglede en arm (note 21), 1839 var kronen istandsat (note 48). 1893 skulle kronen istandsættes hos gørtler Hald i Århus (LA Vib. præstearkiv. Kirkeprotokol 1885-1921 (C. 389.36).

[126] LA Vib. Ryttergodserne. Skanderborg rytterdistrikt 1717-67. Synsforretn. 1721-60 (GRyt 8.14).

[127] betaltes degnen i Fruering 2 rdl. for [reparation] af kirkeuret, og 1790 fik Degnen Christensen 1 rdl. for at renovere gårdens og kirkens ure. LA Vib. Sofiendal godsarkiv. Forsk, papirer 1787-1880 (G 339.1).

[128] Indskriften, der ikke er ualmindelig i 1400rne (jfr. Uldall: Kirkeklokker, bl.a. s. 73, 87, 89 og 107), findes også anvendt af en nørrejysk støber, der ifølge Uldall kan have leveret klokken i Skanderup, med samme indskrift (DK, Århus, s. 2919, nr. 1).

[129] Se KancBrevb. 4. juni 1626 og 4. aug. 1627.

[130] LA Vib. Lens- og amtsadministrationen. Skanderborg og Åkær amter 1661-1799. Sager vedr. rytterdistriktets kirker m.m. 1722-44 (B5C. 191B).

[131] Formodentlig Niels Morville til Brandbjerg i Kollerup sogn, Vejle amt.

[132] Fejl for Svejstrup i Dover sogn?

[133] J. Kornerup udtalte i sin indb. 1861, at de to »korskapeller« burde vindes tilbage til kirken. »Skillerummet, der afsondrer det søndre fra Langhuset, burde borttages, og geheimeraad Woida og Hustru begraves paa Kirkegaarden.« Døren fra kapellet til kirkegården skulle tilmures og rummet indvies til dåbskapel (jfr. note 50).

[134] Rest. ved G. N. Kristiansen og snedkermester K. H. Nielsen, Brabrand. En del træværk og skårne detaljer blev fornyet.

[135] Muligvis flyttet 1908, jfr. reparation af og ved »epitafiet« dette år (jfr. note 48).

[136] Ifølge landemodeact 17. jan. 1884 gaves tilladelse til begravelseskapellets indlemmelse i kirken og kisternes nedsættelse. Samtidig skulle en mindesten med indskrift indmures i væggen. Venligst meddelt af klosterforstander P. Telling Poulsen, Århus.

[137] Tre kisteplader var ulæselige, den fjerde læstes af A.Jensen 1884 (præsteindb. i NM2).

[138] En fuldstændig afskrift af den tidstypiske indskrift findes i Chr. Vest Hertel: Forsøg til en antiqvarisk-historisk Beskrivelse over Aarhuus Dom- og Cathedral-Kirke, II, Aalborg 1810, s. 339f. Jfr. i øvrigt DK. Århus, Århus domkirke, s. 872f.

[139] Jfr. præsteindb. 1890 og s. 3219.

[140] Jfr. Chr. Heilskov, 1937, s. 24f. og Elin Bach: Sophiendal, i Danske Slotte og Herregårde, 2. udg. bd. 13, 1966, s. 269f.

[141] 1850 (note 21) ønskedes »hullerne i muren ind til gravhvælvingerne« tilmuret og gulvet i koret sammesteds istandsat. Jfr. opmåling 1891 af V. Koch.

[142] Jfr. Aase Faye: Danske Støbejernskors. Bearbejdet og udgivet af Jan Faye, 1988, s. 152, nr. 365.

[143] Istandsat af Sv. Elmholdt og anbragt på ny granitsokkel.

[144] Synsprotokollen (note 21) meddeler 1857, at kirkeejerne nægtede at afgive plads på kirkegården til familiebegravelse med henvisning til, at den afdøde ikke hørte til den gren af familien, der var bosiddende på Sophiendal. Ved at trække hegnet til kirkegården ind på hovedgårdens grund blev der imidlertid tilvejebragt den fornødne plads, på vedkommendes egen bekostning og med kirkeværgernes godkendelse.

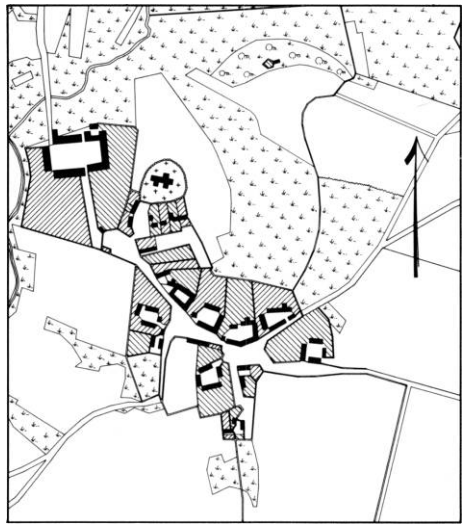

Fig. 74. Veng 1:10000. Opmålt 1792 af Ole Munch, kopieret af Birgitte Andreasen 1982. - *Map of the village.*

SUMMARY

This former abbey church is among the most interesting and valuable monuments from the early Middle Ages in Denmark. No written records or other sources reveal when the church was built, therefore the dating to the decades round 1100 rests on stylistic and typological criteria. The building is relatively well preserved, and in the 1890s a planned 'restoration' came to nothing.

The church, whose architecture is in the idiom of the Uth century, is dedicated to the Holy Trinity and built under royal patronage for the Benedictine order. The building went up in one phase with walls built of local tufa. The craftsmanship is of high quality. The groundplan is by Danish standards remarkably ample and composed *ad qvadratum.* The building is especially notable by virtue of the two annexes to the nave, each with an apse, and two storeys in height. Another striking feature is the west tower enriched with lesenes. In the second storey there are the remains of a gallery with a double opening into the nave.

The architecture of the church, together with a number of decorative details which lay restrained yet deliberate emphasis on the significant liturgicai elements of the building, have an affinity with the architecture of the time in the Rhineland, in Northern France, and in England, but no unequivocal parallel can be pointed out.

In the mid-13th century the church and the monastery (of which no remains are known) were acquired by the Cistercian order, which abandoned the place after a few years. From this time onwards the church has functioned as an ordinary parish church.

During the second half of the 15th century, when most churches were enlarged, alterations were begun to the church which generally speaking gave it its present appearance: the vestibule at the west end became incorporated in the nave, the upper storeys of the high tower were pulled down, and instead a tower was built over the southern annex. In the same building phase - which continued through the 16th, and

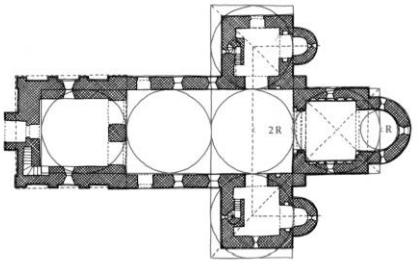

Fig. 75. Grundplan 1:600 med muligt afsætningssystem baseret på kvadrater (angivet med rødt). Radius i apsis (R) er det halve af rumbredden i skibet (2R), jfr. s. 3195. KdeFL 1989. - *Ground-plan with possible setting-out system.*

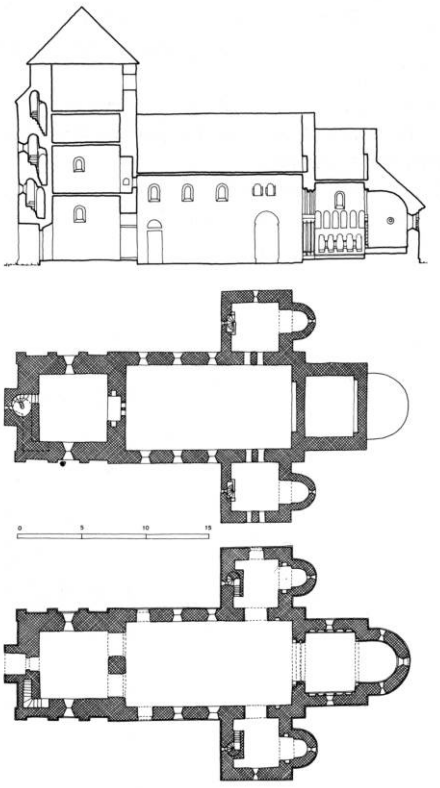

Fig. 76. Forslag til rekonstruktion af kirkens oprindelige udformning. Længdesnit og planer 1:600, jfr. fig. 8. KdeFL. 1989. - *Proposal for the reconstruction of the original church. Longitudinal section and plans, cf. fis. 8.*

possibly into the 17th century - vaults were put up, and a porch (altered in 1792) was added.

The Romanesque mural paintings on the apse vault and the walls of the chancel of this abbey church have together once presumably been part of one splendid decoration, but very little has come to light. An investigation of the apse vault in 1863 revealed very sparse traces of 'a colossal' Christ in Majesty. The motif was familiar from other newly discovered mural paintings at Vä in Scania, and at Skibby and Hagested in Zealand: Christ enthroned with the earth beneath His feet and enframed by 'a rainbow'. In the apse at Veng two kneeling figures clasp His feet. On one side of Christ has been the lion of St. Mark, and below a meander border. The traces of murals in the chancel should probably be linked with the apse decoration. In the 2x6 blind wall arcades fragmentary figures were also found and taken to be apostles. The engaged colonettes of the niches and the piers of the chancel arch have been decorated in variegated colours. However, the murals were whitewashed again in 1895 when the plans for restoring both the church and the murals came to nothing. Sporadic examinations of the vaults of the church and walls of the annexes north and south, as well as the west end, have shown that these have evidently been decorated with murals dating from c. 1490, of the same simple kind as those of the other churches in the diocese.

Of the rich treasures, which have presumably belonged to this abbey church, all that is known today from records is a magnificent †chasuble 'with closely set leaves of gold', stolen from the church at the close of the 12th century. Among the other medieval furnishings only the altar table remains (covered in more recent panel), as well as the Romanesque font. In age and type the latter corresponds closely to the fonts in neighbouring churches, and it has probably been in use since the time the abbey church became the parish church.

A very unusual embroidered *antependium from the middle of the 16th century has in all likelihood originally been a wall covering at a manor-house; it is now at the National Museum. Some imported objects date from the second half of the 16th century, a south German baptismal dish and a chandelier either from north Germany or the Dinant area. About 1600 the church received a new altar-piece and pulpit, both similar to those in Dover Church. After coming under the patronage of Lord Lieutenant Fr. L. v. Woyda of Sophiendal the church was restored and received many gifts, after his death in 1778 particularly from his widow Friderica Adeler. These included altar plate, and a chalice for the sick, (†)pews and a top ornament for the sounding-board above the pulpit, as well as a *tower clock (now at the National Museum). A sepulchral chapel for the Woyda family was arranged in the south annex, and the entrance given a carved screen enriched with the coat of arms of Friderica Adeler; since 1888 incorporated in the church interior.